

BOŽENA NĚMCOVÁ

V dějinách obrozenské literatury připadlo Boženě Němcové místo nad jiné významné. Obraz českého národního života dostal zásluhou jejího demokratismu i jejího uměleckého vidění nezapomenutelnou tvářnost. Svou pravdivostí a morální silou byl schopen učinit z literatury mocný prostředek poznání života a zároveň i pramen životního optimismu. Němcové nebylo cizí romantické snění, přitom však síla jejího uměleckého vidění se projevovala v schopnosti realisticky tlumočit celé bohatství jevů obsažených ve skutečnosti a neopominout přitom její typické rysy. Vklad, který takto Němcová vložila do české prózy, měl zúrodnující vliv na rozvoj české literatury let následujících. Vždy pak přitahovala a imponovala osobnost B. Němcové. Její růst od prvních zážitků mládí až k uměleckému vyzrání stal se předmětem obdivného výkladu Zdeňka Nejedlého. Hrdinské znaky jejího zápasu za lidštější obsah společenského života vylíčil Julius Fučík. Za okupace připomínka jejího díla pomáhala rozněcovat nejen národní hrdost, ale i odhodlání k odporu. To všechno je důkazem, že se osobnost a dílo Boženy Němcové stalo postupně symbolem národních hodnot a zároveň i symbolem touhy po odstranění sociálních nespravedlností.

Vstup do literatury — Národní báchorky a pověsti

Spisovatelkou se Božena Němcová stala za svého prvního pražského pobytu v letech 1842—1845. Její první tištěná báseň *Ženám českým* (Květy 1843) dosvědčuje, jak v přátelském ovzduší vlasteneckých kroužků pražských „přilnula s celou duší ke straně národní“, jak v ní dozrálo přesvědčení věnovat všechny své síly rozvoji českého národního života. Pražský společenský ruch, české bály, nedělní výlety do pražského okolí, vlastenecké besedy v rodinách lékaře dr. Václava Staňka a advokáta dr. Josefa Friče, styk se spisovatelem Janem Čejkou a Václavem Bolemlírem Nebeským, vždy ochotnými pomoci

literárnímu talentu Boženy Němcové k úplnému uplatnění, jakož i styk s vlastenecky smýšlejícími dívkami, soustředěnými kolem Amerlingovy Budče, především s Antonií Reissovou (provdanou později za Čelakovského), to vše tvořivě podněcovalo k literární činnosti tříadvacetiletou ženu, jež svou nevšední krásou i svým talentem vzbuzovala zájem i údiv všude, kam přišla.

Narodila se 4. února 1820 ve Vídni. Její matka Terezie Novotná, tehdy patnáctiletá, byla zaměstnána ve Vídni jako služka, otec Jan Pankl tam byl štolbou. Mládí strávila Barbora Panklová v Ratibořicích u České Skalice, kam se její rodiče přistěhovali brzy po jejím narození; žili tam na statcích kněžny Kateřiny Zahaňské, v jejichž službách tehdy Pankl působil.

Školské vzdělání, omezené jen na elementární poučení v českoskalické škole, poskytlo mladé Barboře jen nepatrnou průpravu pro její budoucí zaměstnání spisovatelské. Jako ženě nebylo jí dopráno humanitní vzdělání gymnasiální, jež bylo obvyklou školou literárního umění pro většinu tehdejších vzdělců.

Na její výchovu i vzdělání působily dva vlivy, v podstatě protichůdné. Jeden představovala její babička Magdaléna Novotná, která v letech 1825 až 1830 pečovala o výchovu dětí své dcery. Tato prostá žena z lidu, pevných zásad a nekompromisní v zachování lidového životního stylu, umožňovala své oblíbené vnučce poznat osobité formy života českého venkovského lidu, jeho životní moudrost, a svými vypravováními rozněcovala jak její tvůrčí fantazii, tak i její slovesné vyjadřovací schopnosti. Prostřednictvím své babičky byla Božena Němcová od mládí důvěrně spjata s životem lidu a s jeho kulturní tradicí. Vliv druhý ji naopak od lidu odváděl. Byl podněcován rušným životem panského dvora i touhou sloužících odlišovat se popanštělými životními formami od poddaného lidu. V dané situaci to znamenalo, že byl přímo cizí českým národním zájmům, byl spjat s německým jazykem panské společnosti i její kultury. Tento směr výchovy se uplatnil zvláště silně v letech 1830 — 1833, kdy jako děvče pobývala „na vychování“ v Chvalkovicích v rodině obročního Hocha. Horečná, ale nesoustavná četba běžné německé románové literatury, k níž přistupovala i četba vážnější poezie, především Schillera, tvořila základ jejích literárních znalostí. Vzněcovala její představy o životě a dávala dobově sentimentální směr jejím dívčím snům, zároveň však vybízela k prvním literárním pokusům psaným německy.

Nebyl tu však nikdo, kdo by podchytil její zřejmý talent. Matka využila první příležitosti, která se naskytla, aby dceru zaopatřila ve shodě se svými představami. Přemluvila ji, aby v sedmnácti letech svolila k sňatku s Josefem Němcem, komisařem při finanční stráži. Hned po svatbě v roce 1837 opustila Němcová ratibořické údolí, svět svého mládí, s nímž i později spojovala představu plného životního štěstí. V roce 1856 psala o tom své sestře Adéle: „Nikdo z Vás nevidí milé Ratibořice tak krásnými jako já! Vy vidíte v nich

jen prózu skutečnosti, mně zůstaly rájem! Každý kámen, každou květinu vidím ještě, jak byly, dokud jsem byla děvčetem, děvčetem plným obrazivosti ...“

Svazek s Josefem Němcem nepřinesl mladé ženě ani zabezpečení hmotné, ani klid. Němec musil často střídat místo úředního pobytu. Byl přímý a otevřený, hlásil se k svobodomyslným idejím i k uvědomělému češství. Byl již jako student pražské filosofie z trestu odveden k vojsku a měl i ve svém úřadu stálé konflikty s nadřízenými, provázené tresty nebo opomíjením při povyšování. Nepřízeň nadřízených se stupňovala, když úřady s podezřením začaly sledovat spisovatelskou činnost jeho ženy. To všechno způsobilo, že domácnost Němcových, rozmnožená hned v prvních letech po sňatku o čtyři děti, trpěla často nedostatkem a ponižující bídou. Důvěrná znalost bídy činila Němcovou zvláště citlivou k otázkám sociálním a vzněcovala její romantické touhy po světě lidštějším a spravedlivějším.

Prvá léta svého manželství trávila Němcová v Červeném Kostelci, Josefově, Litomyšli a Polné. V Polné se po prvé začala zajímat o českou literaturu a český národní život, s porozuměním čtla spisy Tylovy a zároveň začínala oceňovat, co jí pro vznikající vlastenecké cítění dala výchova její babičky.

Její prvé básnické pokusy z doby pražského pobytu, psané z podnětu přátel V. B. Nebeského a J. Čejky, byly neseny převážně vlasteneckým entuziasmem (*Ženám českým, Moje vlast, Slavné ráno*). Ačkoliv vlastenecký patos bojovného ladění byl v nich vyslovován ženou a nabýval tím zvláštního odstínu, přece jen nedovedly odhalit ty vlastnosti jejího talentu, které mohly českou literaturu obohatit opravdu nově a podstatně. Ani ostatní verše Boženy Němcové, přihlašující se k poezii ohlasové a naplněné vzpomínkami na domov nebo psané na folklórní náměty tam slýchané, nezajistily jí účast na tvůrčím procesu české literatury.

Teprve když její lékař Josef Čejka za letního pobytu v Ratibořicích v roce 1844 a v době její nemoci na sklonku téhož roku dovedl zhodnotit obratnost, s jakou vypravovala jemu nebo svým dětem lidové pověsti a pohádky, byl nalezen způsob, jak využít jejího vynikajícího talentu vypravěčského ve shodě s živými potřebami české prózy. Její první prozaické práce, tištěné v České včele v poslední čtvrtině roku 1844, zaznamenávaly ve volném vypravování místní pověsti, jak je poznala ve svém domově (*Silný Ctibor, Devět křížů, Rousín*). Zároveň byla však Němcová povzbuzována svým okolím, především Čejkou, aby vydala celou sbírku lidových vyprávění, pohádek a pověstí. Působily tu zajisté i podněty V. B. Nebeského, který v Květech 1844 vybízel české spisovatele, aby činili ve svých dílech český lid „látkou v umění“, aby byl takto „poznán a poctěn ve svých přáních, svém cítění, své lásce a své strasti — vůbec v celém způsobu svého žití“. Právě tehdy ožilo sběratelství českých pohádek a pověstí. Jakub Malý chystal nové vydání svých Národních

českých pohádek a pověstí z roku 1838 a K. J. Erben uveřejnil v České včele (1844) dvě ukázky ze zamýšlené sbírky lidových pohádek. Němcová však předběhla Erbena, který byl od svého úmyslu odváděn jinými pracemi, a sedmi sešity *Národních báchorek a pověstí*, vydávanými od června 1845 do listopadu 1847, postavila se do čela úsilí, jež hledělo podle soudobého výroku Fr. Douchy „na zachování těchto zlatých zrněk národního básnictví“.

Hned na počátku své literární činnosti měla takto Němcová příležitost uvědomit si, že to, čím může prospívat národní české literatuře, vyvěrá ze zdroje výchovy a poznání, které jí poskytla v mládí její babička. Pohádky, které slyšela z jejích úst a mezi lidem, byly mocnější hodnotou pro českou národní společnost než zkušenost získaná četbou módní literatury. Ta ji dokonce leckdy zaváděla při plnění úkolu, jehož se podjala vypravováním českých pohádek.

Němcová neměla zprvu žádné odborné folkloristické vzdělání a byly jí cizí též jakékoliv muzeální tendence při sbírání pohádek. Nechtěla jen věrně reprodukovat to, co slyšela. Opřela se o vlastní zkušenost aktivní vypravěčky, která si i při reprodukci toho, co slyšela, počínala opravdu jako lidový vypravěč. Přistupovala k pohádce jako k živému útvaru, neváhala sáhnout k improvizaci, a již proto byla schopna vnášet folklórní pohádku do literatury ve shodě s jejím skutečným charakterem.

Přitom si však byla Němcová vědoma toho, že podmínky psané literatury jsou jiné než v ústní slovesnosti. Nešlo o upevnění pohádky jako formy ústní slovesnosti, šlo o lidovou pohádku jako součást národní literatury psané. Proto bylo třeba uvést pohádky na jednotný základ spisovného jazyka, ale nezanedbat přitom prvky jazykové hovorovosti, charakteristické pro lidové pohádky. Dále bylo třeba jednotlivá vypravování předvádět v té podobě, na jakou jsou čtenáři zvyklí v literatuře psané. Psaný text umožňuje totiž i kontrolu pohádky z hlediska její celkové výstavby syžetové, její ideové logičnosti i stylistické jednotnosti, tj. splňuje požadavky, jaké není možno vždy splnit při ústním vyprávění. „Mně to nedá, když slyším pohádku, ale docela převrácenou a zostuděnou, abych ji tak napsala, přidám, kde je potřeba, ze svého a to nehezke vynechám,“ psala v roce 1846 Němcová A. B. Čelakovské-Rajské. Tento postup není v rozporu s její vůlí psát v zásadě pohádky tak, „jak je lid povídá“, i když je si vědoma toho, že „to prosté děťátko trochu fábory a kvítím vyšnorila“. Němcové však nezáleželo jen na jednotě obsahu a formy folklórní pohádky přenášené z projevu ústního do projevu literárního. Lidovost folklórní pohádky není pro ni dána jen vypravěčskou technikou charakteristickou pro ústní slovesnost, popřípadě souborem pohádkových postav, situací, postupů nebo formulí. Záleží jí na tom, aby byl vyzdvížen i lidový smysl těchto pohádek, aby byly chápány jako produkt lidové ideovosti, aby byly spjaty s prostředím života venkovského lidu, aby se pohádka

stala zdrojem poučení o lidu, o jeho životní realitě i o jeho společenských tužbách.

V tomto směru postupuje její „beletrizace“ pohádek. Vnáší do vypravování popisné složky, zachycující věcnou stránku života lidu i psychické reakce pohádkových hrdinů. Stále má na mysli životní obsah, který se skrývá za ustálenými postavami v pohádkách, především těmi, které v nich představují lidový svět. Leckdy vykreslí celou scénu ze života tam, kde lidový vypravěč je úsporný až k pojmové zkratkovitosti. Například tam, kde se lidový vypravěč spokojí s pouhým pojmenováním „uhlíř“, přidá Němcová ještě výklad: „Od božího rána až do samého večera páčil v lese uhlí, které pak, když ho měl hodnou zásobu, po dědinách rozvážel. To bylo jeho živobytí.“ Úsilí směřující k zrealnění a zkonkrétnění pohádkového obrazu umožňovalo v pojetí Němcové zachovat „znárodnělé“ pohádce její lidovost, tj. její sepětí s životním prostředím venkovského lidu. Bylo zároveň projevem realistické tendence v metodě její umělecké tvorby.

Obdobně rozvíjela Němcová též ideovost svých pohádek ve shodě se zájmy lidu, a to i tam, kde sahala k improvizaci (např. v pohádce *Jak Jaromil k štěstí přišel*). Zprvu se tu sice projevovaly jisté prvky literární, podnícené mimo jiné i četbou módní německé beletrie. Ve smyslu některých soudobých tendencí sentimentálních poskytovala Němcové „pohádkovost“ příležitost k rozvinutí fantastičnosti, k alegorizování velkých idejí nebo citů, především lásky, tj. těch prvků, které by mohly přivést pohádky do snové neurčitosti, zbavené styku s konkrétními potřebami života. Ale nad těmito tendencemi vítězí velmi brzy vědomí, že lidová pohádka je i ve své ideovosti spjata s životní situací lidu, s jeho sny a tužbami. Proto Němcová zpravidla i tam, kde se nechá unést citovostí jednotlivých pohádkových scén, nejen se nedostává do konfliktu s ideovostí lidových pohádek, ale sama tuto ideovost rozvádí a prohlubuje, a to v souhlasu se soudobými demokratickými idejemi. Lidová idea dobrého a spravedlivého krále, kterým se často stával i hrdina lidového původu, byla domyšlena v pohádkách v souvislosti s citlivým hodnocením rozporů mezi chudými a bohatými a s rozvíjením utopických představ sociálních (např. v pohádce *O Nesytovi*). Němcová dokresluje i charakterové vlastnosti lidových hrdinů pohádek. Vystupují jako svobodní a nezávislí lidé, kteří — i když jsou chudí — stojí obvykle nad pány svou chytrostí nebo svým smyslem pro pomoc jiným. Proto byla pohádka v pojetí Němcové jednou z forem literárního boje proti feudalismu a zároveň cestou k poznání základních vlastností českého venkovského lidu i jeho životních podmínek.

Sbírka Národní báchorky a pověsti se soutřeďovala zprvu jen k pohádkám kouzelným. Bylo to těsně spjata s potřebou obrozené literatury vytvořit obraz aktivního hrdiny přemáhajícího překážky. Teprve v souvislosti se soustavným studiem života venkovského lidu, zejména v době pobytu na Domaž-

licku, Němcová dovedla ocenit, co znamenají pro poznání charakteristických vlastností lidu vyprávění bez kouzelných prvků, pohádky novelistické, lidové anekdoty a humorky. Proto je věleňuje od čtvrtého sešitu do svých pohádek. Naproti tomu pověsti zůstaly omezeny na tři čísla již dříve časopisecky otištěná. Stále usilovnější studium lidu a do jisté míry i vliv kritiky způsobily, že se charakter sbírky průběhem vydávání jednotlivých sešitů proměňoval. I když si kouzelné pohádky udržovaly stále převahu, přece jen celková tendence ve sbírce se vyvíjí od fantastického a obecně pohádkového charakteru vyprávění k stále určitější a typičtější ilustraci lidových vlastností, lidového vztahu ke skutečnosti, lidového humoru i lidového jazyka.

Význam Národních báchorek a pověstí pro rozvoj české literární kultury pocitovali již současníci, především Tyl, Havlíček a Sabina. Od počátku je zjevné, že jeho těžiště není v národopisné dokumentárnosti, ale v uměleckém zpracování. Naráží na dvojí možný způsob podání pohádek, historicky dokumentární nebo umělecky přetvářející a domýšlející, napsal Havlíček ve své kritice prvního sešitu v České včele roku 1845: „Prvního druhu báchorky nám může podati každý věrný, pravdomluvný člověk, znající se v péře: ony druhého způsobu, a takové jsou právě Báchorky paní Němcové, jenom básník.“ Stal-li se tento umělecký způsob práce leckdy předmětem výtek národopisně orientovaných pracovníků, lze proti tomu konstatovat, že teprve ve zpracování Němcové (a ovšem i Erbenově) stala se folklórní pohádka celonárodní kulturní hodnotou, neboť teprve tehdy dostává svou klasickou, pevně ustálenou formu knižní. Představa lidové pohádky byla od té doby v povědomí českého čtenáře spjata s pohádkářským dílem B. Němcové. V této souvislosti je třeba ocenit, že improvizující a umělecky stylizující charakter pohádkářského umění Němcové nebyl v zásadním rozporu s folklórní pohádkou, ale naopak umožňoval zhodnotit ji nejen jako projev národní osobitosti, nýbrž zároveň jako útvar lidový svou ideovostí i svou formou.

Studium venkovského lidu — Slovensko

Pro literární činnost B. Němcové znamenal mnoho její pobyt na Domažlicku. 20. září 1845 opustila Němcová Prahu a přestěhovala se s rodinou do Domažlic, kam byl její muž přeložen. Celý její pobyt na Domažlicku (od podzimu 1847 bydlila s mužem v německých Všerubech) byl spjat až do dalšího stěhování do Nymburka v červenci roku 1848 s intenzivním studiem života chodského lidu, s aktivním působením v jeho středu a s průbojnou činností publicistickou, věnovanou především jeho životu a zájmům.

Chodsko jí poskytlo nový materiál pro třetí až sedmý sešit jejích Národních báchorek a pověstí. Jestliže se až dotud opírala především o to, co získala

v mládí, měla nyní možnost doplňovat vzpomínku přímým studiem živého folklóru. Ta skutečnost přispěla podstatně k zkonkrétnění charakteristických rysů pohádkového obrazu jak v jeho výstavbě, tak i v jeho jazykové stylistickém podání.

Němcovou však v Domažlicích nezajímal jen slovesný folklór; šlo jí o život lidu v celé jeho soudobé náplni. V kontrastu se světem panským a především měšťanským světem domažlickým uvědomovala si Němcová životní situaci venkovského lidu na Domažlicku. Obdivovala osobitost jeho kultury, stylovost jeho krojů, obyčejů, slovesných projevů i bohatství jeho jazykového vyjadřování. Zároveň si však uvědomovala feudální zaostalost lidu, podporovanou vrchností světskou i duchovní, zaostalost, kterou nebylo možno překonat bez obětavé práce osvětové. Z tohoto poznání vyrůstala i její publicistická činnost. Byla zahájena na sklonku roku 1845 *Obrazy z okolí domažlického* v Květech a pokračovala dalšími dopisy z Domažlicka, z Lázní Františkových i z pohraničních Všerub, uveřejňovanými v průběhu let 1846—1848 v Havlíčkově České včele, v jeho Národních novinách, v Sabinově Včele a Klácelových Moravských novinách. Němcová většinou v těchto svých „přátelských dopisech“ navazovala na dopisovatelskou tradici, která se vytvořila již v letech třicátých kolem Tylových Květů, ale zároveň ji dovršovala i překonávala všestranností svého zájmu, svým úsilím postihnout mezi množstvím jednotlivých pozorování rysy typické, uvědomělým postojem k jednotlivým jevům společenským i politickým, projevujícím se jasně vyjádřenou sympatií nebo kritikou. Po této stránce mohly být *Obrazy z okolí domažlického* srovnávány jen s Havlíčkovými *Obrazy z Rus*.

Vlastním předmětem jejího zájmu v *Obrazech z okolí domažlického* je český venkovský lid, v němž spatřuje jádro národa. Proto věnovala tolik pozornosti všemu, co mohlo přispět k charakteristice jeho osobitosti. Podrobně popisovala lidové kroje a zvyky (mezi první a druhý cyklus *Obrazů* byla včleněna celá rozlehlá studie národopisná *Selská svatba v okolí domažlickém*) a v četných rozhovorech s příslušníky lidu se neustále snažila poznat jeho vlastnosti i jeho sociální situaci. Podle vztahu k lidu a k jeho potřebám hodnotila i příslušníky společnosti městske a panské, pokládajíc sama pro sebe za největší úspěch, jestliže si dovedla získat důvěru prostého lidu: „Můj rozmilý venkovský lid, s nímž tak ráda zacházím, uvedl mne v podezření, že jsem také sprostá. Z toho si mnoho nedělám, ba jsem přesvědčena, že není nic lehkého získat si důvěru u selského lidu.“ Proto proniklo do *Obrazů* spolu s kritikou panské a měšťanské povýšenosti i reformní úsilí, propagující ideje lidskosti, vyšší vzdělání lidu, jakož i zlepšení jeho hmotné situace.

Tento zřetel k aktuálním potřebám společenským vyvrcholil v revolučním roce 1848. Umožnil Němcové na jedné straně správně se orientovat v revolučním dění, tj. postavit se proti společenským silám zdržujícím revoluční

řešení, na druhé straně nepřeceňovat formální vymoženosti buržoazně demokratické revoluce, jejíž konstituční svobody nejsou schopny změnit bídu a hmotnou nezajištěnost prostého lidu. Její stať *Selská politika*, uveřejněná v radikálně demokratické Včele a zachycující v úvodě skeptický vztah venkovských dělníků ke konstituci, ukazuje, kam až proniklo poznání B. Němcové, vyplývající z její vůle posuzovat všechny jevy ve vztahu ke konkrétní situaci lidu. Spolu se statí *Hospodyně, na slovíčko!*, uveřejněnou rovněž v roce 1848 v Klácelových Moravských novinách a namířenou proti lidsky nedůstojnému zacházení s čeládkou, především se služkami, patří Selská politika k nejvýznamnějším projevům revolučně zaměřené publicistiky v roce 1848.

Obrazy z domažlického okolí spolu s *Dopisy z Lázní Františkových* mají však významné místo i v autorčině tvůrčím vývoji a v rozvoji jejích uměleckých zkušeností. Ve svých pohádkách dokreslovala syžetově daný a tradičně formovaný celek životním obsahem převzatým ze skutečnosti, popřípadě domýšlela jeho ideové zaměření. Její Obrazy naproti tomu byly založeny na přímém pozorování. Jejich základní formou byla forma dopisová. Ta umožňovala velkou tematickou rozmanitost a usnadňovala přecházet od objektivních pozorování k subjektivnímu hodnocení nebo vzpomínání. Pro další umělecký vývoj Němcové měla svůj význam metoda její slovesné práce v Obrazech. Národopisný zřetel vedl autorku k věcnosti, stále se snažila sdělovat jednotlivosti, fakta, detaily důležité pro poznání lidového kroje, lidových zvyků, lidové mluvy a podobně. Ale detail nebyl cílem, byl prostředkem k poznání, popřípadě k zhodnocení celkového postavení lidu, lidového života. Proto se detaily seřazují v souvislý obraz životního prostředí. Mimo to využívala Němcová každé příležitosti k fabulaci, takže i jednotlivé věci nebo zvyky jsou obohaceny o konkrétní lidské vztahy, nejsou předváděny izolovaně, ale jsou schopny tlumočit celou citovou a společenskou atmosféru, která je obklopuje. Ačkoliv tedy Obrazy z okolí domažlického byly pro spisovatelku Němcovou školou pozorování a popisného umění, byly zároveň i školou charakteristiky, popřípadě typizace, schopnosti učinit detail součástí individualizovaného, popřípadě zároveň i obecně platného pohledu na skutečnost.

Němcová psala své Obrazy proto, poněvadž jimi chtěla vystihnout osobitost Domažlicka, zachytit „obraz“ odlišný od „obrazu“ Prahy nebo Náchodska. Sociální rozpory, jež si byla na Domažlicku nucena uvědomovat, odváděly ji však častěji od objektivně daného úkolu charakterizačního k problematice sociální. Situace roku 1848 pak přímo strhávala pozornost k sociálním rozporům, jež ani revoluce nedovedla překlenout. Především ji bolí „lidská bída“. V březnu roku 1848 napsala Karolíně Staňkové: „Když si všecko rozmyslím, jak to je a jak by to mělo být, tu pobádá mne vášně jít mezi ty ubohé a ukázat jim, kde hledat spravedlnost.“ Máme-li na mysli pozdější vývoj Němcové, směřující k novele se sociální tematikou, představují Obrazy z okolí domažlic-

kého i pro tento nový směr její práce první, přípravné stadium. Němcová se v nich učila vidět konflikt, novela jej měla později zobrazit a navíc přinést i jeho řešení. O Obrazech z okolí domažlického lze říci, že celým svým charakterem pomáhaly vytyčovat realistické cíle uměleckému zobrazování, ale přitom nevylučovaly romantický utopismus, umožňující překlenout skutečnost velkým snem o lidském sbratření.

Společenské stanovisko, které Němcová zastávala v Obrazech i v roce 1848, jakož i její demokratické vystupování na veřejnosti přiváděly ji do otevřeného konfliktu s měšťanskou a úřednickou honorací na Domažlicku. Tento rozpor se vystupňoval za pobytu v Nymburku (od konce července 1848), vystřídaném od února 1850 pobyt v Liberci. Její postavení spisovatelky, která žila v blízkém kontaktu s předními představiteli českého politického i kulturního života a která se ani po prohrané revoluci nevyhýbala styku s mládeží poznamenanou revolucí, přineslo jí i jejímu muži četná příkoří, která znesnadňovala její činnost literární. Aby získal lepší postavení ve službě, požádal Němec o místo v Uhrách. Na sklonku roku 1850 byl přeložen nejprv do maďarského Miškovce, později do Balašských Ďarmot. Po třech letech byl však udán jako podezřelý pro svou činnost v roce 1848, byl mu postupně snižován plat, roku 1855 byl vyloučen z finanční stráže a byl poslán na podřadné místo v Běláku v Korutanech. Němcová nechtěla děti vychovávat v cizím prostředí a nechtěla se rozloučit s úmysly literárními, proto nenásledovala svého muže do Uher, ale přestěhovala se s dětmi na sklonku roku 1850 do Prahy.

V letech 1849–1852 Němcová mnoho nepublikovala. Stržena výzvou Františka Matouše Klácela k založení *Českomoravského bratrstva*, které by bylo na podkladě bratrských vztahů schopno připravovat cestu humanitní pospolitosti národa i celého lidstva (pod titulem *Na pováženu* byla otištěna 21. září 1848 v brněnském Týdeníku), soustřeďovala svou pozornost jednak na realizaci těchto vztahů, jednak na své vzdělání, především v otázkách sociálních. Její přátelské styky s moravskými členy Českomoravského bratrstva, především s Klácelem, Josefem Helceletem, Veronikou Vrbíkovou, jakož i styky s pražskými přáteli, Ignácem Hanušem, jeho ženou Laurou, s oběma sestrami Rottovými, které prosluly později pod svými spisovatelskými jmény jako Karolína Světlá a Sofie Podlipská, s lékařem Dušanem Lamblem a jinými, pomáhaly vytvářet prostředí, jež podněcovalo rozvoj jejích schopností, poskytovalo jejímu talentu příležitost k uplatnění, prohlubovalo její životní zkušenosti i její poznání lidí, ale neukazovalo jí pevnou cestu v její práci literární. Těžiště její literární činnosti leželo v těchto letech v korespondenci, v níž lze sledovat i její vyžívání spisovatelské. Nejrozsáhlejší byla pravděpodobně její korespondence s Klácelem. Byla naplněna reflexemi o možnostech od-

stranění vši bídy a nesvobody, o možnostech lidského štěstí a sbratření, o socialismu a komunismu. Sám Klácel napsal o ní: „My spolu tu poezii ze světa uprchlou tajně si přilákali.“ Tato korespondence se nedochovala. Klácel odpovídal na tyto dopisy mimo vlastní korespondenci veřejnými „Politickými listy“, publikovanými v Moravských novinách v roce 1849 a adresovanými „sestře Ludmile“, tj. Boženě Němcové. Část těchto listů vyšla roku 1849 knižně pod titulem *Listy přítele k přítelkyni o původu socialismu a komunismu*.

Němcová soustřeďovala takto svou pozornost k problematice sociální. Zprvu zanedbávala dokonce i své oblíbené studium národopisné, neboť těžce trpěla nově se objevujícími sociálními protiklady na venkově. Zejména ji znepokojovala selská nadutost v Nymburce a také jistý neúspěch při navazování kontaktu s českým lidem v Podještědí. Pobyt v Praze ji pak od národopisného studia přímo vzdaloval. Sama prožívala mnoho situací, které ji uváděly do konfliktu se společenskými konvencemi, postupně ji vyřazovaly ze společnosti a nakonec jí takřka znemožňovaly existenci.

Jako spisovatelka stála tehdy na rozcestí. Všechny její dosavadní literární zkušenosti i znalosti ji přiváděly k hlavnímu cíli obrozenské literatury, k zobrazení českého národního života na českém venkově. Její poznání společenského života ji naproti tomu přivádělo k modernímu románu, k osvětlení, popřípadě i k uměleckému řešení soudobých sociálních konfliktů. Její osobní situace, dobově i osobně prožívaný konflikt s „bídáckou skutečností“ vytvářel podmínky pro „světobol“, kterému se Němcová vyhýbá snem o dobrém a svobodném člověku nebo snem o budoucím šťastném životě. „Avšak když mi hněv a litost nad touto nemožností skutečnou slzu vynutí, — zahouknu si na ty zlobohy, kteří již se hrnou a své dráčky zabodnout by chtěli do mého srdce a svým jedovatým dechem krev mi zkalili, — i sahám po číši, kterou mi k občerstvení podávají dobré moje víly. — Ty divotvorně ihned rozplašejí děsné chmůry — šedou oblohu mění v modrou, lemují zlatem — zem šatí v roucho zelené — a v ty květy svadlé vdechují život svěží a v tu krásnou přírodu kouzlí obraz nejkrásnější člověka dokonalého — svobodného.“ — „Já kdybych měla volit, — tedy bych si přála narodit se znovu as za dvě stě let — anebo ještě později — neboť nevím, bude-li do té doby takový svět, v jakém bych já chtěla žít s rozkoší.“ (Janu Helceletovi 17. 12. 1851.)

Zprvu se zdálo, že ji strhne téma se sociálním konfliktem, k němuž ji vybízeli Čejka i příklad George Sandové (povídka Barůška z konce roku 1852 tomu nasvědčuje), ale smrt jejího syna Hynka na podzim roku 1853 ji přivedla prostřednictvím vzpomínky na domov a mládí a za vydatného povzbuzování Ignáce Hanuše opět k úkolu zobrazit český národní život. Oba zájmy se pak od polovice let padesátých vzájemně prostupují v době, kdy po propuštění Němcové byla odkázána na pomoc přátel a kdy v boji s bídou, hladem, dluhy, s podezřívavostí policie i s nedůvěrou a pomluvou byl na výtěžcích

její literární práce závislý osud celé rodiny. Sbližuje se sice s literární mládeží, s Václavem Čenkem Bendlem, Josefem Václavem Fričem, Vítězslavem Hálkem, Janem Nerudou, Hanušem Jurenkou a jinými, přispívá do jejich časopisů a almanachů, do Bendlových Rachejtlí, do Lady-Nioly i do almanachu Máj, cítí se s nimi v jednom šiku v protestu proti zatuchlému světu a šosáctví reakce, vábí ji jejich rozervanost, ale přes své vydědění a postupující společenskou deklasaci nečiní hrdinou sebe a svůj osud — s jedinou výjimkou autobiografického obrazu Čtyr dob —, spatřujíc stále v lidu a v jeho mravní síle nejvyšší naději pro celou národní společnost.

Její znalost českého venkovského lidu dosáhla toho stupně, že mohla právem o sobě napsat: „Já se přeceňovat nechci, ale to vím, co se týče poznání národního života, národní poezie a řeči, že by žádný muž tak ji nevyčerpal — nechci říci snad nepoznal — jako já“ (A. V. Šemberovi 4. 5. 1855). V padesátých letech přistupuje k těmto znalostem i studium života, zvyků i poezie lidu slovenského. Příležitost k takovému studiu jí poskytly tři zájezdy za mužem do Uher (1851, 1852, 1853), provázené zpravidla i zájezdy do okolí nebo na Slovensko. Čtvrtá cesta (1855) vedla pak Němcovou přímo na Slovensko. Léčila se tu ve Sliachi a studovala v terénu národopisný materiál. Vznikl i plán velkého díla o Slovensku, na němž měli mít účast filolog Martin Hattala i geolog Jan Krejčí. Plán předpokládal novou cestu na Slovensko, která se však pro nedostatek prostředků a později i pro chatrné zdraví Němcové nemohla uskutečnit.

Cíle svého národopisného studia na Slovensku si vytyčovala realisticky: „Cíl můj je poznat co možná život slovanského národa a vylíčit ho věrně, pravdivě, jak je“ (v dopise A. V. Šemberovi z 4. 5. 1855). Věřila, že pravdivé poznání Slovenska a osobní styk se slovenskými vlastenci (sešla se nebo si dopisovala s Jankem Králem, Gustavem Zechentrem, Jánem Franciscim Rimavským, Samem Chalupkou, Ludovítem Reuszem, Andrejem Sládkovičem, Samuelem Tomášikem aj.) umožní překlenout překážky v česko-slovenském sblížení. Němcová stála na počátku nové etapy v pojetí literárních styků mezi oběma národy. Její přístup k česko-slovenské otázce nejen respektoval nové skutečnosti na Slovensku, tj. především slovenský spisovný jazyk, ale zároveň umožňoval vytvořit perspektivu prospívající prostřednictvím literatury jak dorozumění mezi oběma národy, tak i jejich životním zájmům. Němcové je cizí myšlenka jazykové, popřípadě i národní jednoty československé, ta přestává být sama o sobě cílem. Naproti tomu klade důraz na vzájemnou spolupráci obou národů při dosahování společných cílů. Jednotu, která byla ideologickou potřebou v počátcích obrození, vystřídává vzájemnost, která odpovídá nové situaci v národně osvobozeném zápase obou národů po roce 1848. Vzájemnost nebyla ovšem myslitelná bez obapolného poznání a respektu. „My potřebujem jeden druhého; dobře tedy, abychom se poznávali, jeden

druhého laskavě podporovali a k vzájemnému cíli pracovali,“ napsala Němcová v dopise A. V. Šemberovi (11. 12. 1857). Toto nové pojetí vzájemných vztahů česko-slovenských vnesla také do své beletrie (Pohorská vesnice, Chyže pod horami) i do svých studií národopisných a cestopisných.

První dvě cesty do Uher zpracovávala formou cestopisné causerie: *Vzpomínky z cesty po Uhřích* (Lumír 1854), *Ž Uher* (vyšlo až posmrtně roku 1863 v Sebraných spisech B. N.). Materiál z třetí cesty zpracovávala již systematictěji jednak v „národopisném obrázku“ *Uherské město (Ďarmoty)* (ČČM 1858), jednak v *Obrazech ze života slovenského* (ČČM 1859), zachycujících slovenské zvyky při narození, svatbě, úmrtí nebo při různých svátečních příležitostech. Čtvrtá cesta byla pak věnována veskrze studijním účelům. Jejím výsledkem byla velká národopisná studie *Kraje a lesy ve Žvolensku* (Živa 1859), zpracovávaná na podkladě farní kroniky v Čierném Balogu, studie *Slovenské starožitnosti* (Památky archeologické 1859) a četné publikace folklórních materiálů. Jeden soubor tohoto materiálu se týkal nejružnějších dětských her, hádanek, písní a říkanek, jež Němcová uvěřňovala porůznu v časopisech, především ve Štěpnici. Druhý soubor se týkal prozaických vyprávění, především pohádek.

Slovenské pohádky a pověsti vyšly v deseti svazcích v letech 1857–1858. Jejich otištění mělo jiné cíle než vydání českých báchorek. Němcová tu nechtěla vystupovat v úloze původního sběratele, nýbrž v úloze překladatele zčešťujícího zpracované slovenské pohádky tak, aby to přispělo Čechům k hlubšímu poznání slovesné kultury Slováků. (Obdobně chtěla převést do češtiny i pohádky jiných slovanských národů, především Srbů a Slovinců.) Zpracovaných zápisů slovenských pohádek byl tehdy ještě velký nedostatek. Do té doby vyšla jediná sbírka Jána Francisciho Rimavského Slovenske povesti (1845). Všech deset „pověstí z časou pohanských“ této sbírky převzala Němcová do své knihy v zčeštěné podobě bez podstatných změn. Usilovala o tištění druhého dílu sbírky Rimavského, popřípadě o otištění sbírek zemřelého kněze Samuela Reusze. Vyjednávala o originální, tj. slovenské vydání těchto pohádek v Čechách, jsouc si vědoma toho, že „národní pověsti v překladu, a byť i do příbuzné řeči a přísným držením se originálu, přece jen z původního rázu mnoho trátí“. Teprve když tyto pokusy narazily na neporozumění, rozhodla se k takovému vydání, které se mimo některé zčeštěné pohádky sbírky Rimavského a mimo jedenáct pohádek převzatých z materiálu, který jí poskytl Ludovít Reusz, opíralo o samostatné zpracování vlastních zápisů nebo materiálu, který jí poskytli její slovenští přátelé.

Ostřeji než v českých pohádkách uplatnil se v Slovenských pohádkách a pověstech zřetel národopisný, Němcová si jich vážila jako dokumentu zajímavého pro jeho „starobylost“, pro „utěšenou fantazii“ a konečně pro „příbuznost“ dosvědčující vzájemné vztahy mezi Slovany. Proto měly v její sbírce opět převahu pohádky kouzelné. Němcová se však nesnažila vtisknout jim

tak výrazně novelistické pojetí jako v českých pohádkách. Rovněž charakteristické rysy ústního vyprávění byly uchovávány věrněji než v pohádkách českých. Němcová se snažila podtrhnout jejich slovenský původ slovenským dialogem, popřípadě i jednotlivými slovakismy vnášenými do autorské řeči. Přesto však lze poměrně dobře odlišit texty přeložené od textů, které vznikly samostatným zpracováním vlastních zápisů. Jsou mezi nimi pohádky, které patří k umělecky nejpracovanějším stylizacím pohádkových záznamů, jež známe z pohádkové literatury. Je to například pohádka *O dvanácti měsíčkách*, *Sůl nad zlato* nebo *O bačovi a šarkanu*. Poznáme i v nich charakteristický způsob podání českých kouzelných báchorek, rozšiřujícího obsahově citovou atmosférou i scénérii původního textu. Mělo-li však dříve toto podání tendenci k přebujení, které se dostávalo do konfliktu s vlastním dějem pohádky, porušujíc jeho spád i vypravěčský rytmus, charakterizuje vyjmenované pohádky, především pak pohádku *O dvanácti měsíčkách*, přísná uměřenost, která dává pohádce v ději, popise i dialogu klasicky vyvážený tvar, aniž jí ubere cokoli v citovosti tak příznačné pro kouzelné pohádky zpracovávané Němcovou. Převezeny do slovenštiny staly se četné pohádky zpracované Němcovou součástí sbírky Pavla Dobšinského *Prostonárodné slovenské povesti*, která představuje základní repertoár textů slovenských pohádek, jež znárodněly v povědomí slovenského čtenáře. Je pak zcela zvláštní zásluhou Němcové, že její sbírka umožnila i českému čtenáři poznat slovenskou pohádku a zároveň si uvědomit její charakteristické rysy v podání umělecky tak působivém.

Slovenské pohádky a pověsti vyšly v době, kdy se podmínky pro spisovatelskou práci B. Němcové stále zhoršovaly. Němec byl v září roku 1857 penzionován, vrátil se do Čech, ale penze a dočasná jeho zaměstnání nestačila krýt potřeby rodiny. Nedostatečné prostředky a neurované podmínky životní a konečně nemoc postupně znemožňovaly Němcové plnit četné literární závazky k nakladatelům (Němcová si v této době přivydělávala i překlady) a věnovat se soustavně práci. Doufala, že jí smlouva s litomyšlským nakladatelem Janem Augustou na její sebrané spisy umožní vybřednout z tísnivé situace, ale její pobyt v Litomyšli na sklonku roku 1861 byl již ve znamení rozkladu všech jejích sil tělesných. Zemřela 21. ledna 1862.

Beletristické prózy

Poznatky, které Němcová načerpala svým studiem života lidu, literární zkušenosti, jichž nabyla svými pracemi pohádkářskými i odborně národopisnými a publicistickými, společenské vědomí, k němuž se dopracovávala pod tíhou svého vlastního životního osudu v období plném nejen revolučních perspektiv, ale i reakčních zvrátů, to vše mělo vliv i na charakter její beletris-

tické prózy, ve které leží těžiště jejího významu v dějinách české literatury. Beletristická činnost Němcové se rozvíjela postupně. Němcová spatřovala zprvu dostatečné uplatnění pro svůj spisovatelský talent v činnosti pohádkářské a v činnosti publicistické a teprve vlastně od sklonku roku 1852 usilovala o vytvoření prozaického uměleckého obrazu, který by nebyl jen reprodukcí existující pohádky, i když reprodukcí velmi volně pojatou, a nebyl ani jen cestopisným záznamem nebo publicistickou studií, i když umělecky procítěnou a komponovanou.

Tento růst k samostatné fabulaci se odehrával na dvou frontách, které měly zásadní význam pro rozvoj české prózy. Jednu tuto frontu tvůrčího zápasu představovalo úsilí o obraz národního života, druhou úsilí o sociální román, řešící živé otázky českého života společenského. Těžiště prvního úkolu leží v umělecky i společensky tvořivém vystižení toho, čím český život skutečně byl, těžiště druhého spočívá v sugestivním předvedení příběhu schopného navodit představu světa, který by byl ve shodě s nejprogresivnějšími společenskými tužbami, s představou nového člověka i lidštější společenské vzájemnosti. Každý z těchto úkolů vyžadoval své způsoby uměleckého řešení, odlišnou metodu uměleckého zpracování. První se soustřeďoval k nedělovému „obrazu ze života“, k typizovanému výseku životního dění, charakteristického pro určitý lid nebo kraj. Druhý měl na mysli buď lidský typ, jehož průbojnost by se mohla projevit jednáním, činy, nebo kritiku soudobého řádu, popřípadě řešení sociálních konfliktů. Proto byl vybudován na syžetovém základě, tíhl k obrazu, jehož základní idea byla demonstrována a postupně odhalována dějem novelisticky nebo románově pojatým.

a) *Obrazy ze života — Babička*

První beletristické obrazy ze života vznikaly v těsné souvislosti s publicistickými *Obrazy z okolí domazlického*. V roce 1846 vyšla *Domácí nemoc*, nesoucí podtitul „obrázky z nynějšího českého života“, a *Dlouhá noc*, v roce 1847 vyšel *Obrázek vesnický*. Vznikly buď tak, že v nich autorka tlumočila vypravování venkovských lidí, nebo tak, že podložila příběhem národopisný výklad o selských slavnostech („dlouhá noc“). Již tu bylo cílem ukázat osobitost a opravdovost venkovského lidu, především jeho lásky k vlasti („domácí nemoc“), postavit proti dosavadnímu podceňování lidu velikost jeho schopnosti opravdového citu, především lásky, ukázat bohatství jeho zvyků a životních forem. Teprve po několika letech se Němcová vrátila k tomuto žánru svého vypravování. Zatímco v první fázi nešlo o nic jiného než o dokumentaci vlastností lidu a jeho zvyků, v letech padesátých se mnohem výrazněji uplatňuje úsilí o nalezení typu, člověka schopného reprezentovat vlastnosti lidu v celé

šíří jeho životního stylu i životního názoru. Toto úsilí vyznačuje dvě prózy, *Pomněnku šlechetné duše*, uveřejněnou na sklonku roku 1854 v kalendáři Poutník z Prahy (na rok 1855), a *Babičku*, vydanou knižně v roce 1855 s podtitulem „obrazy z venkovského života“.

Pomněnka šlechetné duše má svého hrdinu v chudé pletařce Rozárce, jež připoutává pozornost svou šlechetností, dovedností vypravěčskou i moudrostí. Obraz lidské dobroty uprostřed bídy, uvedený motem „Chudého ctnosti nikdo nevidí“, měl vzbudit zájem o přezírané mravní síly uložené v lidu. Autorka sama říká o Rozárce, že „stála vysoko nad námi všemi. Ona mohla být učitelkou nás všech“. Proto se všechno soustřeďuje k charakteristice Rozárky, nejde o příběh, ale o smysl celého Rozárcina života, který zhodnocuje její okolí i ve chvíli její smrti. Paní litují ztráty její dovedné *ruky*, autorka a lidé blízcí hrdince ztráty jejího *srdce*. Sentimentální vztah k osudu Rozárcinu, stupňovaný její výjimečnou životní situací (sirotek, mrzák, bratr slepec), její chudobou, znemožňoval však typizaci na širším základě a činil z Rozárky světici, upoutávající tragikou svého osudu. I tu věleňovala autorka do svého vypravování mnoho detailů — věcí, které však byly příznačné především pro Rozárku a nebyly zároveň typické v širším slova smyslu (její vlasy, její oblek). Po této stránce znamenala *Babička* zásadní přechod od výlučného jedince z lidu k postavě v zásadě všední (bezpříznaké), ale schopné přitom reprezentovat dobré vlastnosti lidu v podobě co nejvěrohodnější a přitom obsahově, tj. pokud jde o množství jednotlivostí charakterizujících osobitý způsob života venkovského lidu, co nejbohatší.

Na Babičce začala Němcová pracovat na sklonku roku 1853, po smrti svého syna Hynka, v době, kdy na ni dolehla v plné síle bída i ponížení způsobené vyšetřováním politické činnosti jejího manžela i opatrností mnohých jejích přátel, kteří se vyhýbali styku s politicky podezřelou spisovatelkou. Sama zdůraznila ve svých dopisech, že práce na Babičce jí poskytla subjektivně útěchu, že jí vzpomínky na dětství a na milou babičku umožňovaly překonávat tíhu její životní situace: „Utekla jsem do toho osamělého stavení v malém udolíčku, k nohoum milé babičky, a když jsem slyšela její rozumná slova, její písně a pohádky, když tu přede mnou stál její milý obraz, měla jsem za to, že jsem děvče, běhala jsem veselou myslí po lukách, lese a háji, navštívila ty upřímné duše všechny a zapomněla při nich na všecek ostatní svět, se všemi jeho trampotami“ (A. V. Šemberovi 10. 6. 1855).

Tato subjektivní motivace vzniku *Babičky* neznamená, že o jejím charakteru nerozhodovaly i motivy jiné, určované celou její dotavadní prací i přímými potřebami soudobé české literatury. Víme z četných starších svědectví, jak postava babičky přicházela Němcové stále na mysl, jakmile uvažovala o vlastnostech lidu, jakmile hledala model pro postavu, která by byla schopna vyjadřovat v jedné osobě všechno, čím byl lid v jejích očích. Snadno pochopíme, že tento

subjektivní pocit, podložený živou vzpomínkou, byl nyní zobjektivizován, předveden v uměleckém obraze. Ignác Hanuš, zanícený pro národopisné otázky a mytologický výklad pohádek, vyzýval Němcovou, aby své vzpomínky soustřeďovala na jeden rok, „v němž by postupně byly vypsány vedle změn počasí veškeré slavnosti výroční, obyčeje, obřady, návyky, hry a pověry k nim se vztahující, a svoji osobu učinila středem tohoto vypravování“ (podle svědectví K. Světlé). Němcová vyhověla této výzvě jen zčásti. Včlenila do svého vypravování opravdu všechna období roku, především proto, aby v plném rozsahu připomněla lidové zvyky a obyčeje, ale sebe neučinila středem pozornosti. Šlo jí o typizaci hodnot obsažených v lidu, proto se jevila babička mnohem vhodnější hrdinkou celého vypravování.

Pozornost soustředěná k typizaci proniká zcela jasně i z výstavby celého díla. Postava babičky má v něm ústřední postavení, dílo začíná osobní vzpomínkou na babičku a končí její smrtí i zhodnocením jejího života. Vlastní vypravování zahrnuje sice jen krátký úsek jejího pobytu na Starém bělidle, ale v četných vzpomínkách se babička vrací do období předcházejících, takže před čtenářovými očima vystupuje její život v celé své plnosti. Ostatně sám babiččin život není vlastním předmětem vypravování, rozhodující je především její postoj k životu, způsob, jímž myslila a jednala. Ten je příznačný, ten je předmětem poznání i obdivu. Proto také vše v uspořádání díla slouží tomu, aby mohl být takto poznán a obdivován.

Babička, typická reprezentantka lidu, není v těchto „obrazech z venkovského života“ zobrazena na vesnici a problematika života na vesnici není předmětem analýzy. Němcová byla nucena stále častěji si uvědomovat, že obrozenská představa venkovského lidu jako nediferencovaného celku neodpovídá skutečnosti. Sociální protiklady mezi sedláky a chalupníky vystupovaly stále ostřeji do popředí a každý pravdivý obraz soustředěný k vesnici jako celku musel k nim přihlížet. Němcová však měla na mysli ty hodnoty venkovského života, které se mohly stát vzorem pro celou národní společnost, tj. i pro obyvatelstvo měst, spjaté zpravidla svým původem s venkovem, pro příslušníky drobné české buržoazie i nově vznikajícího proletariátu. Předvedla svou babičku v rodině její dcery, ženy panského sloužícího, v prostředí odlišujícím se od života na vesnici. Tato situace umožňovala stálou konfrontaci babičky, člověka typicky lidového, s jinými vrstvami obyvatelstva, ba dokonce i s představiteli nejmocnější třídy, se šlechtou. Babička sice udržuje i na Starém bělidle styk s venkovským lidem, především s obyvateli Žernova, ale nikoli jako přímý účastník jejich života. Metoda konfrontace umožňuje uvědomovat si osobitost babičky, stálost jejího vztahu k životu, který není projevem jen její individuální povahy, ale především projevem kolektivních vlastností lidu.

Princip konfrontace proniká do scén, v nichž si specifičnost venkovského života uvědomujeme na pozadí dětské zvědavosti, ve styku s oběma myslivci,

s rodinou pana mlynáře, v rozmluvách s paní kněžnou nebo v protikladu k chování panských paniček, panských úředníků nebo sloužících. Babička se nepodřizuje svému prostředí, všude zůstává sama sebou, počíná si zcela přirozeně podle svých zvyklostí, všude uplatňuje své „to je tak mezi námi“. Babička není jen jedna z mnohých, ale přitom vzájemně se odlišujících postav venkovského života, ale představuje lid jako celek, respektive jeho zdravé síly. Reprezentovala jej příslušnice venkovské chudiny, prostá venkovská tkadlena. I to bylo důležité v situaci, kdy se sociální rozpory na venkově stávaly stále vyhraněnějšími.

Konfrontace neslouží jen tomu, abychom si uvědomili typičnost babičky. Slouží i úmyslu ukázat, jak babička jako typ zdravých sil venkova převyšuje svou morální hodnotou představitele všech ostatních stavů a tříd. Z tohoto hlediska má svou zvláštní hodnotu konfrontace babičky s paní kněžnou. Kněžnu pojala Němcová jako „dokonalou paní“ především proto, abychom si uvědomovali, jak nad tuto krásnou ženu se sympatickými osobními vlastnostmi vyniká babička svou životní moudrostí. V tom je právě paradox dějinného zvratu, že se kněžna, příslušnice šlechty, musí obdivovat prosté ženě, že musí ocenit, jak proti individualismu příslušníků její třídy, hledajících jen osobní štěstí a nezainteresovaných na kolektivním dění, stojí člověk s hluboce cítěnou lidskostí, družností, nesobečností, se smyslem pro odpovědnost, pro práci, pro pomoc jiným, s moudrostí kolektivně pojatou a kolektivně cítěnou. Proto kniha vrcholí ve zjištění pronášeném paní kněžnou „Šťastná to žena“, které je ve shodě s úvodním citátem z Gutzkova: „Daraus siehst du, daß die Armen nicht so ganz elend sind, wie wir uns denken; sie haben wirklich mehr Paradies, als wir uns einbilden und selbst besitzen!“

Němcová sama označila babičku jako „*reprezentantku staročeského života*“. Znamená to, že měla při své typizaci na mysli člověka, jehož životní povědomí vyrůstalo z forem, které byly tehdy již na ústupu. Tak byla Babička také přijímána kritikou. K. B. Štorch napsal v roce 1855 v Obzoru: „Jak můžeme být povděční, že byl tento obraz ještě včas a tak zdařilými tahy zachycen na plátno, než památku jeho živou setřela nivelizující kultura, vycházející na to, aby z národností v Evropě učinila jednu národnost evropejskou.“ Národní osobitost nemohla být zachycena jinak než s přihlédnutím k těm jevům, které měly svou tradici v národním životě, na nichž tkvěl jistý nádech starobylosti. Úspěch a síla realismu B. Němcové tkvěly v tom, že dovedla zobrazit babiččino chování, myšlení i jednání v historicky pravdivém koloritu, který se uplatňuje stejně v obraze vnějšího světa (prostředí) jako v oblasti ideologických představ, především náboženských. Ovzduší vzpomínky spolu s kultem starosvětskosti budily však leckdy představu, jako by jediným záměrem byla elegie nad zacházejícím světem, jako by celé toto dílo Němcové bylo odrazem jen jejího smutku, určovaného jak její situací osobní, tak i situací let padesát-

tých. Takový výklad není však ve shodě s charakteristickými vlastnostmi díla jako celku. Neznamená to, že by se v něm elegický tón neozval. Měl ostatně v situaci let padesátých své širší oprávnění, ale smysl celého díla neznamenal návrat k preromantickému vzpomínání bez aktivního vztahu k současnému dění. Aktivní působení hrdiny jako živé součásti přítomnosti je v díle zajištěno mnohonásobně. Již samo postavení babičky jako vychovatelky dětí ukazuje její zájem na budoucím rozvoji života (v této věci měla Babička svou předchůdkyni v Pěstounce, díle vydaném moravským pedagogickým pracovníkem Fr. Mošnerem v roce 1851).

Je nutno si dále uvědomit, že typ babičky nevznikl jen objektivistickým obkreslováním typických vlastností lidu. Měla-li babička působit jako živý vzor na český národní život, musela mít vlastnosti, které ji činily blízkou idejím, jež byly živé při tvorbě české národní společnosti. Němcová vtiskla babičce některé vlastenecké rysy, které vyplývaly z ideologie buržoazní společnosti, ale právě proto, že pro ně hledala dokumentaci v životě lidu, předváděla je v podobě, která dává vlasteneckému ideálu rysy přirozené samozřejmosti a prostoty, s kterými kontrastovaly nacionalistické a šovinistické tendence v kruzích měšťanských. Podobně ideje Českomoravského bratrstva, touha po zmírnění sociálních rozporů, jakož i touha po vytvoření jednotné národní pospolitosti jsou zpětně promítnuty do života horské vesnice, kde se všichni obyvatelé chovali k babičce jako „bratři“ a „sestry“. Němcová nepředvádí takto babičku jen jako zašlý svět, ale jako živý příklad dokonalého člověka, takového člověka, jakého potřebovala společnost, chtěla-li dospět k životní pospolitosti lidštější a spravedlivější. Babička si uchovává starosvětské mravy a zvyky, ale přitom pomáhá všemu novému v životě, rozumí mládí a jeho potřebám, je svým způsobem „modernější“ než kněžna, neboť rozumí přirozeným lidským vztahům.

Němcová potřebovala opřít své snění o nových společenských vztazích vědomím, že existují jedinci v českém lidu, kteří pro své vlastnosti jsou zárukou, že sen se může stát realitou. Tomu odpovídá i pojetí babičky. Má ovšem příznaky starobylosti, ale ty jsou jen historickou formou, v níž se zjevuje její lidské jádro, které je reálnou hodnotou života, a proto nadějí všem ostatním. Babička dovede tišit bolest, dovede šířit kolem sebe radost a štěstí. Je veliká v tom, jak žije nejen tím, co se dotýká bezprostředně jejího vlastního života, ale především tím, co se dotýká života jiných. V babičce Němcová ztělesnila v polovici let padesátých, kdy mnozí jiní — pozorující a prožívající rozpory v současném životě — upadali znovu do rozervanosti a smutku, vyznání životního optimismu, jenž nemůže být zničen, dokud budou lidé schopni svou víru v člověka též prakticky uskutečňovat v životě. Obrozenský humanismus, s nímž jsme se setkávali v počátcích obrozenské literatury jako s abstraktní ideou (Kollár), jehož neexistence v životě vedla k romantickým krizím v letech

třicátých (Mácha), byl nyní předveden jako ideál zakotvený v životním stylu našeho venkovského lidu, jako společenská realita. Znamená to, že Němcová nalezla právě ve venkovském lidu hrdinu nového života a tím i nové literatury ve shodě s programem, jak jej* ve chvíli nejsmělejších tužeb revolučních vytyčil v roce 1848 Sabina ve svém článku Demokratická literatura.

Babička se odlišovala od jiných děl obrozenské prózy nejen silou typizace soustředěné k hlavní postavě, ale i bohatstvím svého obsahu. Všechny dosavadní tendence v obrozenské literatuře redukovaly životní obsah v souladu se záměrem soustředěným jen na vybrané jevy života, které byly uměleckým obrazem aktualizovány. V Babičce jsou všechny jevy života stejně příznačné nebo stejně nepříznačné, neboť jsou součástí velikého životního toku, který je zobrazován ve své celistvosti. Je zároveň samozřejmý i monumentální. Globální pojetí života se projevuje v tom, jak je do obrazu včleňována celá proměnlivost životních situací v průběhu dne, týdne, roku, proměnlivost daná jednotlivými fázemi lidského života od dětství až ke stáří a smrti, jak v něm vystupují všechny protiklady životních osudů, obrazy radosti, štěstí, smutku i lidské tragédie (Viktorka), jak je do díla včleněna celá škála citových vztahů, klidných a vyrovnaných, ale stejně i prudkých a vášnivých, jak je v díle stále přítomna celá struktura dobových společenských vztahů i ideologických představ, především náboženských, jak jsou v něm zastoupeni příslušníci všech společenských skupin na venkově, od představitelů chudiny až k panstvu, jak se sice vzájemně stýkají, ale jak přitom ani na chvíli nemizí existence sociálního napětí, jak je v něm konečně zobrazována v plné své síle i příroda a především vztah člověka k přírodě.

Požadavek typizace spolu s požadavkem široké životní obsahovosti kladly na tvar díla nároky, které se vymykaly soudobým formám prozaické literatury. Němcová sama v dopisech se svými přáteli konfrontovala své dílo se soudobou novelou nebo románem francouzským nebo německým a omlouvala se za „prosté líčení našeho českého života psané perem neučeným“ nebo za „rozvláčenost“, k níž ji zaváděla osobní vzpomínka na postavy jí milé a blízké. Ale již sám fakt, že se Němcová v Babičce nedala stísnit ustálenými formami literatury a že si vytvářela formu odpovídající záměru a danému životnímu obsahu, znamenal velmi mnoho z hlediska rozvoje české literatury a její národní specifičnosti.

V Babičce realizovala Němcová dílo, které bylo sice vzdáleno všem do té doby běžným novelistickým schémátům, ale uchovalo si přitom vlastnosti díla vypravěčského, tj. pozorované jednotlivosti byly v něm včleněny do souvislého vypravování, byly uvedeny do vztahu časového i příčinného. Všechny postavy obklopuje dění, samy se na něm účastní, ale nevytváří se děj, který by svou syžetovou konstrukcí a svým napětím ovládal celek od jeho počátku až ke konci. Dějové napětí proniká jen do epizod, do příběhu Viktorčina nebo

Kristlina. Odpoutání od syžetu vybudovaného na principech vzdálených potřebám realistického zobrazování znamenalo najít cestu k epice nového typu, schopné včleňovat celé bohatství životní do uměleckého obrazu.

Tomuto postupu odpovídá i slovesný charakter vypravování. Němcová každou událost rozkládá na množství jednotlivostí, často velmi různorodých, které jsou k sobě volně přičleňovány a jsou vtahovány do jednotného souvislého proudu vypravěčského. To umožnilo uchovat celému dílu dějové ovzduší, ale přitom i bohatství detailů, které všechny dohromady předvádějí onu plnost života, jakou by příběh vybudovaný na syžetové zápletce sotva mohl respektovat. Tato metoda, projevující se v uspořádání prvků tematických a namnoze i prvků jazykových (syntaktických) s tendencí k souřadnému připojování nových a nových členů bez úsilí hierarchizačního, mohla se v leccěms opřít o prvky folklórního vyprávění. Němcová ji však uvedla na jinou rovinu. Zatímco ve folklórním vyprávění byly k sobě lineárně přiřazovány celkem tradičně pojaté a hotové prvky, především celé motivické trsy, umožňující vytvořit z těchto částic nový celek, sloužila zde tato metoda přímo základnímu záměru vyjádřit celým dílem velikost života v jeho nepřetržitém uplývání. Němcová se již dříve naučila hodnotit detail z hlediska jeho schopnosti vypovídat o podstatě dané sociální skutečnosti. V Babičce se tato metoda stala organickou součástí jejích „obrazů z venkovského života“. Sama o tom napsala v Babičce: „Jako každý poznal, že je Stanických dům hostinec, podle štítu, tak byl šat toho lidu vývěsním štítem jejich smýšlení a dílem i zaměstnání. Najisto byl k rozeznání kapitalista a řemeslník od ouředníka, sedlák od chalupníka, a dle kroje bylo vidět, kdo starých mravů a obyčejů se přidržuje a kdo světa nového se chytá, jak babička říkala.“ Proto i výsledný obraz babičky byl založen na hromadění a postupném přiřazování detailů (věcí, zvyků, průpovědí, reakcí, názorů), schopných charakterizovat babičku jako celek, jako typ.

Jestliže se skutečnost předváděná literárním obrazem rozpadla v Babičce na množství detailů, bylo v takovém postupu zároveň nebezpečí, aby se za pozorovanými detaily neztrácel sám smysl celého díla. Němcová se však postarala o to, aby tendence analyzující byla vyvažována tendencí syntetizující. Projevuje se to bohatě v hodnotících soudech, jež o každé, i mnohotvárné skutečnosti vyslovují jednotlivé postavy, především babička, která zaujímá ke všemu stanovisko na podkladě lidové moudrosti, vyjadřované obvykle formou přísloví. Tato přísloví, jakož soudy typu „Ubohé děvče!“ (o Viktorce), „Je to dokonalá paní!“ (o paní kněžně), „Šťastná to žena!“ (paní kněžna dvakrát o babičce), roztroušené po celém díle a umístěné leckdy i na závěry kapitol, popřípadě i celého díla, významně demonstrují tendenci k shrnujícímu závěru, umožňujícímu přenést těžiště celého vyprávění z oblasti objektivního pozorování jednotlivostí do oblasti zevšeobecnujícího hodnocení.

Babička představuje umělecké dovršení literárního procesu obrozenského i svým jazykovým charakterem. Postupné překonávání historických forem spisovného projevu včleňováním prvků jazyka mluveného, především v oblasti lexikální, frazeologické a syntaktické, bylo velmi účinně podpořeno literární činností Němcové, především v Babičce. Němcová, nespoutaná humanistickou výchovou gymnasiální, zbavovala se lépe než většina jejích vrstevníků ustrnulých jazykových klíše starších větných konstrukcí, nahrazujíc je vyjadřováním pružně přizpůsobeným potřebám živého vyprávění i živé konverzace. Přitom měla Němcová v Babičce stále na mysli spisovný jazyk v jeho celonárodní jednotě a prvky místního nářečí — pokud je pociťujeme jako dialektismy — mají tu charakter převážně jen „citátový“. Projevili-li se u Němcové jisté kolísání v jazykové normě spisovné, je tato labilita — v obrozenských poměrech ostatně obvyklá — bohatě vyvážena její znalostí jazyka lidového. Opírajíc se o své jazykové povědomí, získané v okolí náchodském, obohacovala svůj spisovný projev prvky lidového jazyka ve směru zásadní stylistické přestavby jeho knižní podoby. Dala tomu výraz v Babičce i tím, že na citátu Klácelových veršů uvědoměle zesměšnila nepřírozenost knižního jazyka obrozenského. Toto obohacování spisovného jazyka bylo spjato s obsahovostí Babičky, s bohatstvím věcí, lidových představ, jež měly v jazyce lidovém ustálenou slovní (frazeologickou) podobu, která dotud nepronikla do jazyka knižního. Prohlubování kultury jazyka spisovného se tedy dalo v těsné souvislosti s hlubším poznáním specifického obsahu českého národního života. Nesměřovalo tentokrát k jeho intelektualizaci, nebylo výsledkem práce jazykovědců, novotařících reforem, popřípadě studia staršího jazyka knižního nebo jiných jazyků slovanských, ale směřovalo k využití těch zdrojů, které byly součástí živého jazykového povědomí samého jádra národa, jehož jazyková kultura se vyvíjela v nepřetržité kontinuitě a v společenské koherenci, narušované jen nepatrně vlivy cizími.

Obraz života, který Němcová vykreslila v Babičce, opíral se o živou vzpomínku z autorčina dětství. Autobiografická zkušenost stala se podkladem pro dílo schopné typizovat jevy celonárodního významu. Němcová se však i jindy pokusila vyjít ze svých vzpomínek a dokreslit jejich postavy v typy širšího významu. Do tohoto druhu jejích děl patří především *Chudí lidé* a *Pan učitel*.

V *Chudých lidech* (vyšlo na sklonku roku 1856 v kalendáři *Poutník z Prahy* na rok 1857), opatřených opět podtitulkem „obraz ze života“, autorka vypravuje o svém pobytu v městečku K. (Červeném Kostelci) a o lidech, s nimiž se tam setkala. Autobiografická vzpomínka umožnila bohatě rozvinout pozorování jednotlivostí příznačných pro život v malém městě v celé jejich rozmanitosti. Komplexní pohled na maloměstský život měl však svůj zcela jasný cíl, vyjádřený tentokrát velmi obecným titulem: *Chudí lidé*. Obdobně jako v Ba-

bičce i v této próze jde o to ukázat, že prostý lid není „špatná, zlodějská luza“, jak zněla paušální pomluva povýšeneckých měšťáků, ale že právě uvnitř tohoto lidu lze nalézt hodnoty té mravní a lidské výše, s jakými se nemůžeme setkat v žádné jiné společenské vrstvě. Proto vlastním hrdinou Chudých lidí je prostý domkář Jakub Halina, bývalý voják, jenž „slouží Bohu a lidem“ a naplňuje celým svým životem představu opravdové lidskosti hlouběji než kdokoli jiný z obyvatelů malého městečka.

Němcová si i tu dobře uvědomila sociální rozvržení sil v malém městečku, dovedla ukázat negativní rysy podnikatelského působení kupce Martoně, neunikla jí existence sociálního napětí, povšimla si „mravního a materiálního stavu lidu“. Jakmile však včlenila prvky tohoto sociálního napětí přímo do příběhu svých postav, především samého Jakuba Haliny, neřešila je v přímé srážce, odpovídající instinktivní touze po napravení křivdy, ale spatřovala příznaky osobní velikosti Halinovy v jeho schopnosti potlačit touhu po pomstě, v jeho hrdé nezávislosti na panské vůli nebo na panské dobročinnosti, ve schopnosti projevit pomoc v spravedlivé věci i tehdy, když jde o příslušníka nenáviděné rodiny Martoňů. Oblast sociálního zápasu je převáděna do kategorií mravního hodnocení, v němž je „síla“ na straně chudého lidu. Je to příznačné pro porevoluční situaci v letech padesátých. Bylo těžko myslitelné, že by bylo tehdy možno zobrazit revoluční sílu lidu, bylo však možno se postavit na stranu lidu ve jménu víry v obecné lidské mravní hodnoty. Tento postup měl ovšem svá nebezpečí. Byl přesvědčivý, pokud byl provázen úsilím o realistickou typizaci přirozených forem lidového života (tak tomu bylo v Babičce), byl však méně přesvědčivý tam, kde nad úsilím typizačním převládala snaha o konkretizaci obecných mravních hodnot, kde šlo o vzorové případy (tak tomu bylo v případě Rozárky a do jisté míry J. Haliny).

Do kategorie „obrazů ze života“ patří i *Pan učitel*, psaný v roce 1859 pro učitelský kalendář se zřejmým úmyslem předvést na podkladě autobiografické vzpomínky ideálního učitele, který byl schopen přeměnit školu v účinný prostředek společenské výchovy.

Od „obrazů“ zde uvedených odlišuje se svým charakterem „obrázek ze Slovenska“ *Chyže pod horami*, otištěný v roce 1858 v almanachu Máj. Nevystupuje v něm autorka jako postava nebo jako přímý pozorovatel zobrazovaného života. Obrázek má dokonce i dějový příběh, ilustrující v milostném sblížení Čecha Bohuše se Slovenkou Katuší ideu česko-slovenské vzájemnosti. Tento příběh však není vlastním cílem obrazu. Autorka se tu podobně jako v Babičce snažila přiblížit nám sílu slovenského národního života na podkladě starých zvyků i obyčejů, prostupujících celý životní styl, v přesvědčení, že „staré naše obyčeje, zvyky a mravy silnou záštitou jsou národního života“ (slova Bohušova). Němcová nepostupovala v tomto obrázku cestou typizace, nevytvořila postavu reprezentující dobré vlastnosti slovenského lidu, šlo jí mnohem spíše

o osobitost slovenské tradice, která se uchovává i na bohatých statcích slovenských a která imponuje i Bohušovi, mladému českému šlechtici. Závěr povídky, v níž pražská šlechtická společnost se štítivým pocitem sleduje Bohušovu volbu nevěsty, „prasprostého děvčete — cikánky“, slučuje tendenci ke konfrontaci, známou z ostatních obrázků B. Němcové, se syžetovou pointou, příznačnou pro její novelistické příběhy.

b) Úsilí o sociální novelu a román

Zatímco při tvorbě svých „obrazů ze života“ si B. Němcová průbojně hledala formu odpovídající novým úkolům literárního zobrazování, včleňují se její povídky s dějovým příběhem do rozvinuté tradice novelistické literatury. V české literatuře vytvořil tradici obrozené novely J. K. Tyl a v souvislosti s jeho činností vznikalo též úsilí o román schopný vystihnout současnou českou problematiku společenskou, popřípadě přispět k jejímu řešení. Bylo by však nesprávné vidět novely a románové pokusy B. Němcové jen ve světle Tylových záměrů. Němcová představuje svým dílem historicky nový stupeň rozvoje naší novelistiky. V novelistice Tylově se příběhem vytváří, popřípadě upevňuje vzor aktivního pracovníka národního hnutí, nebo se dějem a jeho konfliktem umožňuje perspektivně zvítězit idejím nebo silám, s nimiž byly spjaty naděje nejuvědomělejších složek národního obrození. Němcová má rovněž na mysli aktivní představitele společenského dění a v jejím díle morálka příběhu dává rovněž za pravdu snům o lidštějším a lepším životě. To, co však odlišuje její novely od novel Tylových, je určováno na jedné straně hlubším poznáním specifických vlastností národního českého života, na druhé straně širším pojetím společenských konfliktů, které dávají podnět k vážnému zamyslení i k odvážným a utopickým snům o lidském sbratření a vyrovnaní společenských rozporů.

U Tyla vystupoval vždy do popředí konkrétní cíl výchovného působení na čtenáře, ozřejmovaný konfliktem, dějem i pointou celé novely. Naproti tomu sama společenská skutečnost byla předváděna jen v schematizované zkratce, měla větší či menší míru typičnosti a národní specifičnosti, ale nestala se v jeho novelistickém obraze umělecky převažující silou. V novelistickém díle Boženy Němcové je vztah mezi novelistickou tendencí a pointou na jedné straně a zobrazovanou skutečností na druhé straně v obráceném poměru než v díle Tylově. Těžiště a váha jejího zobrazovacího úsilí leží v poznání specifických vlastností českého životního prostředí, v poznání osobitostí života i psychologie českého života národního, v poznání sociální skutečnosti. Není to ovšem jediný cíl její novelistiky, ba novela jako druhová forma ve většině případů již sama vedla k překonávání reálné skutečnosti

novelistickým závěrem, který se stával ideovým nositelem romantické touhy, umožňujícím aspoň v předváděném případě vidět životní perspektivu ve shodě s humanistickými idejemi lidského sbratření. Karel Sabina napsal výstižně, že „Tyl co novelista prováděl povídkami svými vlasteneckou politiku“, o Němcové naproti tomu konstatoval, že se ve svých dílech „postavila vlastně na sociální národní půdu“.

Tato proměna v charakteru novelistické skladby byla ovšem i důsledkem změněné historické situace, neboť oba nové aspekty uplatňující se v novele B. Němcové, tj. hlubší pohled na sociální skutečnost, jakož i touha po její zásadní změně, byly podníceny revoluční zkušeností v roce 1848. Realistické tendence, tak příznačné pro „obrazy ze života“ B. Němcové, byly tedy v jejích novelách a pokusech o román obvykle provázeny romantickou koncepcí světa usmířeného nebo zbaveného rozporů. Oba aspekty představují významnou odpověď na životní situaci let padesátých a jejich existence v díle B. Němcové je sama o sobě dokladem autorčiny citlivosti k živým otázkám společenského dění. Uvést oba aspekty v soulad, najít romantickou perspektivu ve shodě s realitou života nebyl ovšem úkol snadný a byl nesnadno řešitelný vzhledem k objektivním podmínkám, tj. vzhledem k soudobému stavu teoretického poznání u nás, jakož i k soudobému vládnímu a cenzurnímu tlaku. Proto bylo úsilí B. Němcové o novelu, popřípadě o český společenský román, v němž spatřovala vrchol svého uměleckého úsilí, spjata s potížemi, jejichž zvládnutí nebylo závislé jen na síle spisovatelčina uměleckého talentu. Její vítězství na této cestě vztahovala se zpravidla jen na určité složky daného úkolu a její prohry — současníkům zpravidla ještě nedostatečně zjevné — byly dokladem toho, jak vnímavá citlivost k sociálním otázkám, provázená živým sociálním sněním, ne nepodobným snění pohádkovému, nestačí na pravdivý a přesvědčivý obraz společenské perspektivy.

Viděno chronologicky, jeví se úsilí o novelu a román souvislým článkem tvorby B. Němcové od sklonku roku 1852. V tomto roce napsala povídku *Baruška* pro moravský kalendář Koleda na rok 1853. V roce 1854 vyšly ve Fričově Ladě-Nióle *Sestry*, v roce 1855 v almanachu Perly české *Karla* a v kalendáři Česká pokladnice na rok 1856 *Divá Bára*, k Novému roku 1856 věnovala J. V. Fričovi prózu *Čtyry doby*, pohybující se na rozhraní mezi „obrazem ze života“ a novelou. V roce 1856 vyšla dvě její nejrozsáhlejší novelistická díla, *Pohorská vesnice* (knižně) a *V zámku a v podzámčí* (v kalendáři Koleda na rok 1857), v roce 1858 povídka *Dobrý člověk*. Mimo tato dokončená díla připravovala Němcová řadu jiných děl novelistického charakteru. Známe tituly některých těchto tvůrčích plánů (*Světlo a stíny*, *Žena z lidu*, *Neveselá svatba*, *Zlatá tchýně*), popřípadě známe i prostředí, jež Němcová zamýšlela zachytit ve svém díle, například staropražský život — pražské klepny. S prostředím maloměstsky klepařicím souvisí i obě krátké satirické prózy připisované B. Němcové,

Výklad historie a Kávová společnost, uveřejněné anonymně v Bendlových Ra-
chejtlich roku 1855. Ve dvou případech máme dochovány zlomky obsáhlej-
ších románek, pocházejících z let 1859–1860 a nazvaných *Cesta z pouti a*
Urozený a neurozený. To všechno představuje rozsáhlou oblast tvůrčích poku-
sů, které se snažily uchopit rozličné stránky soudobé životní tematiky v roz-
různém osvětlení i uměleckém pojetí.

Máme-li na mysli fakt, že novelistická zápleтка, průběh konfliktu a jeho
rozuzlení byly v jakémsi vztahu k životním skutečnostem, k jejich rozporům
a perspektívám, lze ukázat, že v novele B. Němcové se mnohotvárná životní
problematika zobrazovala v několika formách, které se uplatňují v její
tvorbě nezávisle na chronologii.

První typ byl vytvářen již první novelou Němcové, Baruškou. Jeho vznik
byl motivován potřebou objevovat v současné společenské skladbě kladné typy,
ukazovat člověka, který pro své vlastnosti, pro svůj postoj k životu je záru-
kou naděje v lepší život. Tento typ novely nebyl nový, byl obsažen již v novelis-
tice Tylově, kde byl spjat s hrdinou nové obrozenské společnosti, s postavou
vlastence. Němcové však nešlo jen o izolované problémy společenské, tlumo-
čené člověkem jistého společenského uvědomění, například vlastencem, šlo jí
o člověka jako celek. Proto ho nepředvádí jako individualitu formující svůj
vztah k životu výjimečným úsilím, ale jako danou existenci, vysvětlitelnou
společenským prostředím, v němž žije, jeho sepětím s lidovou tradicí nebo
s přírodou. To prokázala ve svých „obrazech ze života“, především v Babičce.

V novelách patřících k tomuto typu, tj. v *Barušce*, v *Divé Báře* a v *Dobrému*
člověku, snažila se sepnout svého hrdinu s novelisticky pojatými příběhy, které
prověřují jeho charakter, osvětlují jeho mravní fond, růst jeho společenské
vzorovosti. Barušce dá projít nástrahami velkoměsta především proto, aby
ukázala její trvale existující zdravé jádro, které jí nakonec umožní, aby se
stala „okrasou těch nejvznešenějších společností, jako byla dříve okrasou ven-
kovské osady“. Rovněž Bára je dívka bez bázně a strachu, žena nového typu
ne proto, že by jí děj novely takto vytvářel, ale proto, poněvadž prostředí,
v němž žila, i lidová tradice, kterou si v mládí osvojila, učinila ji schopnou
představovat estetický ideál průbojné ženy, která přerůstá konvenční před-
stavy o pasivní úloze ženy v životě. Příběh sám umožňuje jednak uvědomovat
si konfrontací vlastnosti Bářiny, jednak je ověřit, ukázat Báru jako činitele
schopného zasáhnout rozhodujícím způsobem do celého dění. Konečně
hrdinu Dobrého člověka, formana Hájka, líčí Němcová od počátku jako hoto-
vého člověka, o jehož vlastnosti právě proto, že jsou pevné a stálé, že jsou
ztělesněním lidského kladu, „dobrého člověka“, může se opřít každý, kdo
potřebuje ochranu v životě, tedy i Madla, jež získá i jeho lásku.

Všechny tyto povídky se soustřeďují na kladný typ, novelistická zápleтка
neslouží rozvoji hlavní postavy. Přitom pozorujeme, jak zápleтка ustupuje:

stále více do pozadí, nejrozvinutější je v Barušce, napsané v roce 1852, a nej-jednodušší je v Dobrém člověku, napsaném v roce 1857. Výsledný hodnotící soud o Hájkovi, pronášený tam paní Kateřinou slovy „Je to dobrý člověk!“, je na stejné úrovni jako závěrečný soud v Babičce „Šťastná to žena!“ Takto se novela s kladným hrdinou dostává do těsné souvislosti s „obrazem ze života“, rezignujícím uvědoměle na novelistickou zápletku. V Dobrém člověku byla ukázána cesta, jak protiklad mezi „obrazem ze života“ a novelou neutralizovat, jak spojit bohaté a přímo detailizované vidění života s příběhem pojatým jako životní dokument, tj. zbaveným všech schematizujících prvků syžetové stavby. Tudy vedla cesta k realistické románové metodě, schopné rozvíjet příběhy i v ovzduší jisté umělecké věrojatnosti, jež se ponenáhlu stávala nutnou součástí každého úsilí o pravdivé zobrazování skutečnosti. Náznaky tohoto rozvoje lze tušit nejlépe v úvodních kapitolách k nedopsané *Cestě z pouti*.

Povídky s lidovým hrdinou jsou nejlepším dokladem toho, jak dílo B. Němcové sloužilo demokratickým tendencím ve vývoji obrozené společnosti. Ukazovalo k lidu jako k nejcennější složce v národním životě, jako k záloze všeho společenského boje, jako k záruce všech nadějí a snů do budoucnosti. Vědomí o existenci „dobrého člověka“ z lidu, poznání a vykreslení jeho typu v uměleckém obraze bylo nejvýznamnějším a nejúspěšnějším přínosem B. Němcové do české epické prózy. Němcovou však lákaly i jiné životní problémy, které vyžadovaly jiný způsob uměleckého zobrazení.

Styk s venkovským lidem, studium jeho života, studium společnosti a vlastní životní zkušenost stavěla před oči existující protiklady, životní tragédie, které vyzývaly umělce k zaujetí stanoviska. Byly neodmyslitelnou součástí reality a umělecká tvorba se jim nemohla vyhýbat. Proto se tragično stává součástí i nejvýznamnějších „obrazů ze života“, tj. Babičky (příběh Viktorčin) nebo Chudých lidí (tragika milostného příběhu Halinova). Příběh o Viktorce, pojatý baladicky, představuje v rámci Babičky jen epizodu, která přes své novelistické rysy nemá bezprostřední vliv na pojetí Babičky jako celku. Tragiku jako součást života v něm autorka předvedla v dvojím osvětlení: po způsobu blízkém lidové tradici jako vliv démonických sil, ale zároveň s vědomím existence lidské, popřípadě společenské viny, prohřešující se na základních zákonech lidskosti a lásky. Autorka tomu dává výraz ve scéně, v níž se šílená Viktorka zdánlivě nemotivovaně vrhá na pisáře Zlatohlávka jako na představitele společenské vrstvy, kterou nenávidí. Obdobně ve vypravování myslivce Bayera o dvou zločincích jeví se tendence nevidět jen zločin, ale i jeho širší společenskou motivaci.

Toto kolísání mezi metafysickým a společensky konkrétním pojetím tragického je pro Němcovou příznačné. Její znalost života ji vede ke konkrétnímu hledání a nalézání viny. Jako protiváhu proti „viníkům“ staví však jen svého „dobrého člověka“, jehož existenci svým dílem oslavila, a obecné teze, směš-

jíci moderní požadavky společenské svobody a rovnosti s pozůstatky křesťanské ideologie, která vyzdvihovala abstraktní spravedlnost a umožňovala smíření, odpuštění nebo vykoupení.

V díle B. Němcové jsou k tragickým životním rozporům soustředěny dvě prózy, *Sestry* a *Čtyry doby*. Představují druhý typ, poměrně nejméně rozvinutý v její novelistice. Obě byly spjaty s působením J. V. Friče; první byla uveřejněna pod pseudonymem (Ludmila z Hrádku) ve Fričově *Ladě-Nióle*, druhá byla věnována Fričovi k Novému roku 1856. Obě jsou spjaty s romantickou tradicí a přímo s tradicí máchovskou. První zachycuje tragédii opuštěného děvčete v konkrétní situaci venkovského prostředí jako příběh sociálního konfliktu, neboť Hedvika se tu jeví jako oběť panské zvrů a lži. V druhé sáhla Němcová k symbolické zkratkovitosti, naznačující v několika scénách celé drama lásky v konfliktu se světem. V obou prózách se zvýšenou měrou projevuje prvek subjektivní (ve *Čtyrech dobách* je podložen autobiograficky), jenž dává i objektivně pojatým osudům emocionální patos. V *Sestrách* autorka vyzdvihuje záměrně volenými moty, čerpánými většinou z lidových přísloví, tragičnost nebo citovou náladovost jednotlivých scén. Kde byl v „obrazech ze života“ hodnotící soud vložen do úst jednotlivých postav, tam se v obou těchto prózách stává součástí řeči autorské. Slovy „Ubohá, ubohá Hedviko!“ vyslovuje autorka sama svůj vztah k osudu hrdinky. Zatímco v „obrazech ze života“ bylo zobrazení tragičnosti charakterizováno vypravěčským klidem, postupně odhalujícím skutečnost, popřípadě nedynamickou konfrontací, jež nás přiváděla k jistému poznání, projevuje se zde sklon k antitetičnosti, bleskově odhalující tragično nejen dané situace, ale celého lidského údělu. Jestliže autorka v *Sestrách* doprovází výjev Hedviky omráčené bolestí nad necitelným jednáním jejího milence obrazem dítěte hrajícího si bezstarostně v trávě, ocítáme se přímo v oblasti Máchova vidění tragičnosti. Tragický rozpor vyjádřený ve *Čtyrech dobách* slovy „Láskou horoucí objímám svět; lásku podávám lidem — a oni — špendlíkem mi srdce rozdírají!“ nese na sobě rovněž všechnu tíhu zdánlivě bezvýchodné hořkosti, kterou známe z díla Máchova. Ani v těchto případech však Němcová neřídila svůj vztah k životu a svůj společenský názor hloubkou těchto tragických skutečností. Leckdy dospěla až k plnému poznání pravého viníka (v *Sestrách* ne Hedvika, nýbrž kníže je označen jako vrah), ale instinktivní projev odboje byl brzděn odpuštěním, popřípadě obecnou vírou, že i společnost lidskou ovládne jednou princip spravedlnosti a lásky. Tyto principy stávají se pro ni kritériem mravního hodnocení lidského jednání. Proto ospravedlňují nebo aspoň vysvětlují jednání, jež dosavadní morálka svým pojetím hříchu a viny stíhala paušálním odsudkem a opovržením. V symbolicky pojatém obraze *Čtyr dob* dává přímo Bůh sankci takto pojatému hodnocení, staví se na stranu „hříšnice“, dává přednost principu lásky před požadavky světa. Existence „dobrého člověka“ spolu s vírou v sílu obecných principů

spravedlnosti a lásky umožnily takto Němcové uvědomovat si a hodnotit nedostatky soudobé společnosti a spolu s čtenářem prožívat i tragický přízvuk soudobého rozporu mezi člověkem a světem, aniž ji přiváděly k světobolu nebo k bezvýchodnému pesimismu.

Novely soustředěné k tragickým rozporům jsou však vcelku výjimkou v tvorbě Němcové. Její víra v možnost překonání rozporů vedla k novele třetího typu, k prózám, které si toto překonání kladou za cíl zobrazení. Projevuje se to již v povídce *Karla* z roku 1855, ale vlastní těžiště tohoto úsilí je položeno do obou rozsáhlejších děl románového typu, jež vznikala v roce 1856, do *Pohorské vesnice* a do prózy *V zámku a v podzámčí*. Zatímco v novelách prvního typu příběh sloužil jen k ověření existence „dobrého člověka“ a v novelách druhého typu k odhalení skutečnosti, popřípadě k jejímu zhodnocení, dostává v novelách usilujících o překonání daného stavu dominantní postavení. Jen příběhem bylo lze osvětlit změnu v dané situaci. Je pravda, že se tu uplatňují postupy známé z „obrazů ze života“ a z ostatních novel, že se zde jako v ostatních povídkách projevuje tendence k detailnímu osvětlování osobitostí českého národního života, lidových zvyků a lidových slavností. Všechny tyto práce jsou tedy zároveň i studii lidu. Ale vítězství nad „osudem“, nad tím, co bylo možno zjišťovat jako stav soudobého života, bylo lze osvětlit jen romantickou koncepcí příběhu, který se vymanil z toho, co bylo možno posuzovat jako zákonitost, co bylo možno typizovat.

Změna vyžadovala přímého iniciátora, toho, kdo dovedl dát životu nový směr. Stačil k tomu autorčin „dobrý člověk“ z lidu? Stačila jeho morální nadřazenost k tomu, aby odstranila bídu, války, bezpráví, třídní rozpory, otroctví ženy, falešnou morálku nebo jiné formy soudobého „zla“? Známe z lidových pohádek, že se v nich dosahuje uskutečnění sociálního snu obvykle v rámci daného společenského řádu, zpravidla tak, že se stane králem ten, kdo buď svými vlastnostmi, nebo svým lidovým původem je zárukou spravedlivé vlády. Obdobně i Němcová, ačkoliv její poznání třídních protikladů a sil lidu nepřátelských jde velmi hluboko, nevidí podstatu změny ve změně systému, vidí ji ve změně lidí a jejich vlastností. Proto nemůže být iniciátorem této změny vždy jen její dobrý člověk lidového původu, kterého předvedla celé národní společnosti — tedy i buržoazii — jako nejsilnější morální zdroj růstu této společnosti a národní výchovy. Člověk z lidu neměl moc, soudobí držitelé moci, ať patřili k šlechtě nebo buržoazii, nebyli lidového původu. Lidový člověk mohl mít vliv jen na změnu velmi omezeného dosahu. Tak v *Karle* se pokouší Markyta bojovat proti nutnosti vojenské služby tím, že vydává svého syna za děvče, musí si však sama uvědomit, jak její individuální „vzpoura“ nevede k cíli, poněvadž nerespektuje přirozené zákony života; autorka přesunula také těžiště příběhu do oblasti erotického vztahu, který se vyvíjí nezávisle na matčiných obavách a v němž láska umožní snášet i tíhu vojny.

Mnohem závažnější otázky snažila se Němcová řešit v Pohorské vesnici a V zámku a v podzámčí. Již tituly obou próz napovídají, že nešlo jen o individuální osud, ale že šlo o život celého kolektivu, jednou na vesnici, podruhé v malém městě. V obou případech iniciativa dobrého člověka z lidu nestačila na to, aby v rámci daného společenského řádu odstranila nejcitlivější společenské rozpory. Proto se sociální snění Němcové upíná i k představitelům tříd vládnoucích. V Pohorské vesnici učinila iniciátorem změny šlechtice, v novele V zámku a v podzámčí připouštěla možnost mravní obrody i u představitelů soudobé buržoazie.

V *Pohorské vesnici* realizovala novelistickým příběhem dokonalé zharmozování vztahů mezi lidem a šlechtou za předpokladu, že šlechtic Hanuš Březenský je i „šlechtný člověk“, že nebude pojmán jako typ svého prostředí, ale jako vzdělaný člověk, odlučující se od své třídy a vytvářející nové vztahy sice v daném společenském řádu, ale bez zřetele k zájmům své třídy. Němcová úmyslně oslabovala námitky plynoucí z instinktivní nedůvěry jedné společenské skupiny proti druhé, ať se objevovaly u lidu, nebo ve šlechtě; osvětlovala je jako předsudky ve srovnání s lidmi schopnými myslit i jednat novým způsobem, viděla v nich i síly zla, zabraňující progresivnímu vývoji.

Kompozičně bylo pak vše soustředěno k vytvoření a zdůraznění harmonie. Obě milenecké dvojice, šlechtická i venkovská, realizují harmonicky své vztahy, harmonicky probíhá nejen shoda mezi Čechy a Slováky, ale i mezi šlechtou a lidem. Zákon lásky ovládá novou společnost, zloba a nenávisť je poražena. I tento boj má své oběti, i tu jsou tragédie lásky (Janova láska k Jelence), i tu je zřejmé, že jsou přehrady, které nelze snadno překlenout, ale to vše nemůže ohrozit sen o velikém lidském sbatržení.

Ačkoliv tento román vzešel z umělecky nejvyšších aspirací své autorky, ačkoliv usiloval o zachycení četných zvyků venkovského života — chodského i slovenského —, ačkoliv se snažil též o jazykovou věrojatnost užitím chodského a slovenského dialektu vedle spisovného textu, přece jen znamená v dějinách české prózy mnohem méně než Babička. Povyšuje na hrdinu budoucího vývoje výjimečného jedince, který nereprezentuje v dané společenské situaci národa nic než sebe. Skutečná, ale přitom netypická příhoda o bratrském chování šlechtice k drotárovi stala se východiskem k iluzivnímu obrazu třídního míru, který byl sice schopen vyjadřovat velikost touhy po odstranění sociální křivdy, ale nebyl schopen dát sociálním snům směr odpovídající reálným možnostem společenského vývoje. Otvíral cestu k idylismu, který se mohl stát spíše brzdou než podnětem k umělecky adekvátnímu a tvořivému řešení aktuálních úkolů.

Úskalí idylismu se dovedl mnohem lépe vyhnout románem *V zámku a v podzámčí*. Bylo to umožněno tím, že v něm nešlo o důkaz, že smír by byl za jistých okolností možný, ale mnohem spíše o důkaz existence tak hlubokých společen-

ských rozdílů, že ohrožují samy základy lidskosti a vybízají k sociálním reformám, k pokusům o zmírnění nebo odstranění pokořující bídy. Němcová zde nevycházela od nahodilého „dobrého pána“, ale od existujícího stavu v „zámku“ i v „podzámčí“. Dosavadní beletristické obrazy chudoby, především Tylovy povídky *Ze života chudých* nebo *Chudí lidé*, připomněly drsnou tíhu života v chudobě. Němcová však v pohledu na bídu dospěla dále, neboť tragiku chudoby převedla na pole sociálního uvědomění. Nešlo jen o dosud nepoznanou oblast života, nešlo o izolovaný příběh a jeho novelistické řešení, šlo o otázku, která se týkala všech, která svou společenskou naléhavostí vybízela k zásadnímu zamyšlení. Již dávno předtím si Němcová osvojila metodu konfrontace, kterou srovnávala životní styl i světový názor lidu, šlechty i patricijského měšťanstva; jakmile nyní začala zobrazovat život ve venkovském městečku přímo z hlediska materiálních životních podmínek, umožnila jí tato metoda přesně rozrůznit jednotlivé společenské skupiny a tak dospět k základům třídního pohledu na společenskou skutečnost. Projevuje se to tím, jak se konfrontace mění v útočný kontrast, který se nevyhýbá drsnosti, aby bylo možno ukázat na jedné straně krutost chudoby, na druhé straně se satirickým výsměchem rozmařilost a nelidskost popanštělých zbohatlíků. Osud chudých dětí konfrontován s vyhýčkaností panského psíka umožnil konkretizovat velikost protikladů přímo groteskním způsobem. Vyjadřuje to však i stupeň uvědomění příslušníků chudiny, kteří nepřijímají svůj úděl jen trpně, ale i s vědomím, že páni „z našich mozolů tyjou“, že „na nás chudobných svět stojí“ a že se snad na chudé „také jednou dostane“. Proto patří první, výchozí kapitoly tohoto díla k umělecky nejprůbojnějším hodnotám české prózy. Je v nich obsažena a umělecky ztvárněna autorčina zkušenost, její citlivost k otázkám sociálním, která byla obsažena v její Selské politice a kterou známe i z jejích rukopisných zápisků (byly psány pro Vojtu Náprstka) o životě textilních dělníků. Němcová si tu osvojovala to vidění sociální skutečnosti, které našlo výraz v Nerudově Hřbitovním kvítí.

Jinak však vypadá závěr celého díla. Obraz, který byl typizován zprvu až do krajnosti, začal se proměňovat v individuální případ paní ze Springenfeldu, která po své nemoci uzná svou nelidskost a změní se v dámu zmírňující tíhu sociálních nespravedlností, aniž je ovšem může odstranit. Co vedlo Němcovou k takovému závěru? Touha ukázat, že je možno pomoci, tendence směřující k vyprovokování sociálního svědomí u bohatých? Nebo tu působila síla novely jako druhu, který žádal vyřešení konfliktu, odstranění zápletky? Lze se domnívat, že obě motivace působily současně. Dialogický závěr mezi čtenářem a spisovatelem svědčí o tom, že autorka se snažila vyjít vstříc čtenářovu běžnému zájmu o uzavření osudu všech postav, o neutralizaci všech rozporů. V každém případě próza *V zámku* a v *podzámčí* ukazuje, že nové problémy života, jakmile byly pochopeny přímo ve své podstatě, musily si hle-

dat i nové prostředky zobrazování, že metody staré novely nepodněcovaly vývoj k novému typu sociálního románu, ale spíše jej brzdily.

Kritické vydání Spisů Boženy Němcové vychází v Knihovně klasiků v redakci Ústavu pro českou literaturu ČSAV od roku 1950: 1.—2. Národní báchorky a pověsti (vydal R. Havel), 3. Národopisné a cestopisné obrázky z Čech (vydal K. Krejčí), 4. Povídky I (vydaly Z. Havránková a F. Wünschová), 5. Babička (vydali B. Havránek, R. Havel a R. Skřeček), 6. Pohorská vesnice (vydal Fr. Váhala), 7. Povídky II (vydaly Z. Havránková a F. Wünschová), 8.—9. Slovenské pohádky a pověsti (vydal Fr. Váhala), 10. Národopisné a cestopisné obrazy ze Slovenska (vydal Fr. Váhala), 11. Básně a jiné práce (vydali M. Heřman a Fr. Váhala), 12.—15. Listy (vydal M. Novotný). Toto vydání nahrazuje starší edice díla B. Němcové, čtrnáctisvazkové vydání M. Novotného z let 1928—1930 (bez korespondence), čtrnáctisvazkové vydání M. Gebauerové, J. Vlčka a V. Tille z let 1904—1920 (u J. Laichtra), které po prvé zpracovávalo korespondenci a dotud nevydané rukopisy, vydání u Kobra v Národní bibliotéce z let 1869—1891 (9 svazků) a nejstarší vydání z let 1862—1863 (8 svazků). Z jednotlivých nových edicí připomínáme aspoň edici Babičky podle vydání z r. 1855 od M. Hýska (1935), pečlivě připravované svazky v Národní knihovně (tam i zatím nejspolehlivější vydání Národních báchorek, 1956, a Národopisných a cestopisných obrázků, 1957) a čtyřsvazkové Vybrané spisy B. Němcové (uspořádal F. Vodička) z roku 1957. Velký je počet edicí Babičky (vyšlo jich do r. 1955 i s překlady 309; soupis J. Kuncové ve zvláštním sešitě Bibliografického katalogu ČSR 1955). — Nevydány zůstaly jen některé zápisníky B. Němcové.

Soupis prací o B. Němcové vydal Z. Záhoř v ČČM 1920 a 1923. Monografie V. Tille Božena Němcová (1911, v dalších vydáních doplňovaná, od vydání čtvrtého z r. 1938 M. Novotným) líčí život a působení Němcové na podkladě bohatého pramenného materiálu, především korespondence; tím Tille předstihl starší životopisné knižní portréty J. Hanuše (1889), S. Podlipské (1891), V. Vávry (1895) i literárněhistorický výklad A. Nováka v Literatuře české 19. století III, 2 (1907). Kniha Z. Nejedlého Božena Němcová (původně v r. 1922 příležitostná publikace s titulem Božena Němcová a Ratibořské údolí; v r. 1927 po prvé v novém zpracování a znění s titulem Božena Němcová; ve Spisech Z. N. z r. 1950 vydána spolu s jinými studii o B. N.) představuje základní studii pro poznání tvůrčí umělecké cesty B. Němcové až k Babičce. — Z četných celkových charakteristik zaznamenáváme stať J. Vlčka z r. 1908 (viz nyní Kapitoly z dějin české literatury, 1952), eseje F. X. Šaldy v Duši a díle (1913) a v Šaldově zápisníku (1933—34 s titulem Básnický typ B. N.), marxisticky orientovanou knižní studii Julia Fučíka Božena Němcová tvořící, aktualizující zjev Němcové v období okupace v roce 1940 (nyní v knize Tři studie), shrnující výklad života a tvorby v knížce J. Mukařovského Božena Němcová (1950).

Závažný význam pro poznání života i díla B. Němcové měly sborníky; k padesátému výročí smrti vyšel v roce 1912 obsáhlý sborník Božena Němcová, v ročenkách Chudým dětem vyšly dva díly sborníčku Z doby Boženy Němcové (1. sv. 1941, 2. sv. z důvodů cenzurních až 1945). Ohlasy díla Boženy Němcové obsahuje sborník uspořádaný Z. Záhořem s titulem Božena Němcová. Hlasý o osobnosti a díle (1927).

Základní dokumentární a korespondenční materiál k životopisu je vydáván a komentován v chronologickém uspořádání M. Novotným v Životě Boženy Němcové (od r. 1951 — dosud 6 sv.). Cenné jsou životopisné studie otištěné ve sborníku z r. 1912, neboť ověřují vztah mezi životem a dílem. Ze starších publikací uvádíme ještě publikace J. Lelka (Příspěvky k životopisu B. N., 1917, Božena Němcová, 1920, K románu B. Němcová a J. Helcelet z r. 1921). S lidmi žijícími kolem Němcové seznamuje sborník přednášek Prátelecký kruh B. Němcové (1946).

O básních B. Němcové psal A. Novák ve sborníku z r. 1912. K Národním báchorkám se vztahují studie V. Tille v úvodu k 6. sv. Sebraných spisů B. N. (u Laichtra 1907) a v knize České pohádky do roku 1848 (1909), A. Grunda v sborníku Z doby B. N. II, F. Vodičky v Cestách a cílech obrozenské literatury (1958); o jazyce a stylu Báchovek psal B. Havránek v NŘ 1954. Pověsti z Náchodska u B. Němcové rozebral St. Souček ve sborníku z roku 1912.

O Babičce psali zvláště K. B. Štorch v Obzoru 1855, V. Mrštík v knize Moje sny (1901), A. Jirásek v předmluvě k vydání Babičky ve Světové knihovně (1901), V. Nezval v Tvorbě 1937. — Vztah Babičky k Mošnerově Pěstounce zjišťoval M. Hýsek ve sborníku z r. 1912. — Slohový rozbor Babičky provedl J. Mukařovský v Kapitolách z čes. poetiky II (1948), lidový podklad jazyka v Babičce B. Němcové studoval B. Havránek v SaS 1943. Vznik typu v Babičce a postavení tohoto díla ve vývoji české literatury sledoval F. Vodička v Cestách a cílech obrozenské literatury (1958).

Celou oblast beletristické prózy studoval po stránce motivické i tvarové J. Heidenreich v SaS 1943 a v sborníku Z doby B. Němcové II, v němž je otištěn i příspěvek J. Hrabáka k otázce slohu B. Němcové. — O národopisných pracích B. Němcové psal J. Horák v 1. sv. sborníku Z doby B. Němcové a J. Kramařík v Českém lidu 1952. — Ohlas díla B. Němcové přehlédl A. Pražák ve sborníku Z doby B. Němcové I. — O vztazích Němcové k literatuře let padesátých A. Pražák ve sborníku z r. 1912, o vztazích k májovcům K. Polák ve sborníku Z doby B. Němcové I. — O vztahu ke Slovensku napsal zevrubnou monografii B. Haluzický (1952).

Výkladem spisovatelské činnosti B. Němcové uzavíráme obraz literatury národního obrození. Obdobně jako v díle Havlíčkově a Erbenově dovršují se v díle B. Němcové mnohostranně všechny základní tužby obrozeného literárního usilování. Havlíčkem se česká literatura stala živou součástí politického a národního boje, v Erbenově tvorbě získala národní společnost originální a přitom typizovaný obraz českých lidových tradic a prostřednictvím B. Němcové kromě těchto tradic poznávala také sama sebe, své zdravé lidové jádro i sociální rozpory, které volaly po odstranění. V uměleckých výtvorech těchto autorů se česká literatura představovala jako tvorba rozvinuté a originální národní společnosti, schopné formovat svůj vlastní osud. Nejlepší jejich díla uzavírají obrozené literární úsilí též uměleckou dokonalostí, překonávající překážky a potíže počátečního hledání a experimentování. Byla to díla výsostně básnická a přitom obecně srozumitelná, určená nejen vybraným skupinám společnosti, ale všem příslušníkům národa. Demokratická tendence národního obrození našla v této tvorbě adekvátní výraz umělecký.

Jestliže tato díla uzavírají obrozenou literaturu, jestliže se snažila dořešit úkoly, jež vytyčovaly potřeby života v období likvidace feudalismu a vzniku novodobého národa, neznamená to, že zároveň neukazují spolu s některými jinými odkazy obrozené literatury cestu dopředu. Celá generace májová vystupuje ve znamení odbojnosti obsažené v příkladu poezie Máchovy. V prózách B. Němcové byly obsaženy podněty, které v plném rozsahu a šíři řešila teprve literatura let následujících, kdy se v národní společnosti, politicky vedené od počátku let šedesátých probuzenou českou buržoazií, stále více prohlubovaly rozpory, jejichž první zárodky neunikly umělecké vnímavosti B. Němcové. Rovněž umělecké zkušenosti obrozené literatury se staly východiskem pro literaturu let následujících. Baladika Erbenova otvírala cestu k zobrazení životní tragiky viděné v souladu se světem lidových představ. Realistické tendence obsažené v umělecké teorii i praxi Havlíčkově a v typizujících prózách B. Němcové se staly východiskem uvědomělého úsilí o realistickou metodu uměleckého zobrazování.